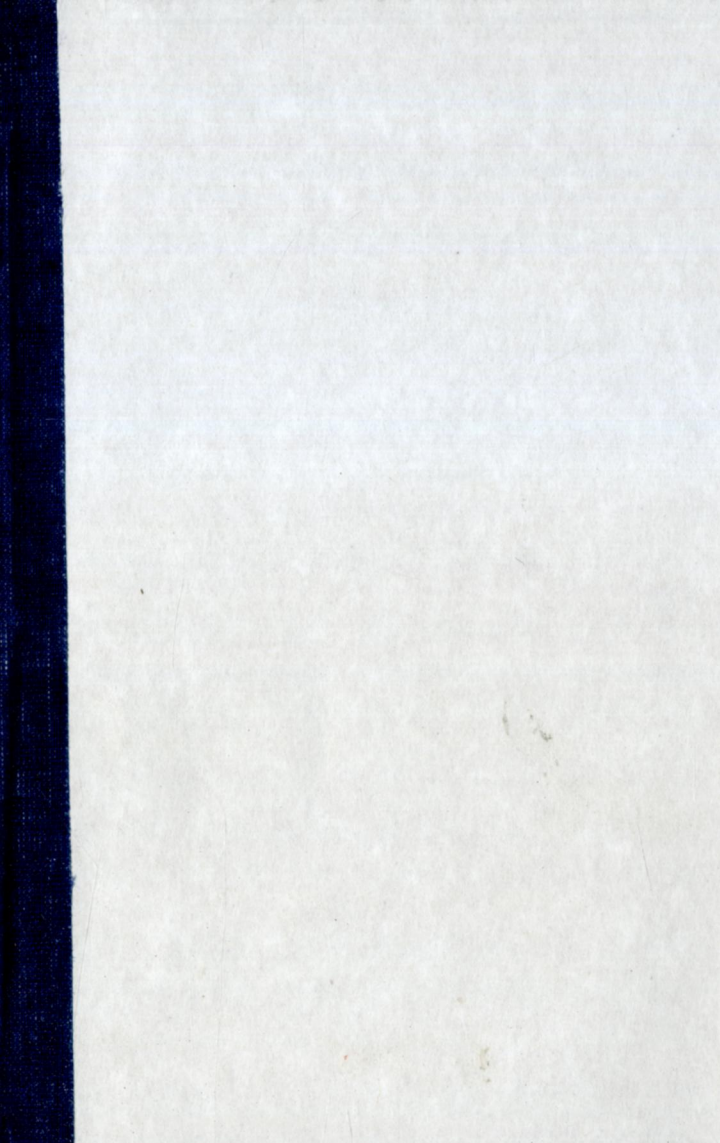

2012

Б. 4291

Ч. 180. ВИДАНЄ УКР. ПЕДАГОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО.

Його житє і літературна діяльність.

Ювілейне виданє в соті
роковини уродин Поета.

З іллюстраціями.

48

65-66

У ЛЬВОВІ, 1914.

Накладом „Українського педагогічного товариства.“

2p

Збірка М. С. ВОЗНЯКА

Львівська бібліотека
АН УРСР
№ И 37.185

Львівська державна
наукова бібліотека

№ 27.523

И 29008

ЖИТЄ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА.

1. Дитячий і хлопячий вік Тараса.

Тарас Грушівський-Шевченко уродив ся 25. лютого р. 1814. в селі Моринцях, звенигородського повіту, київської губернії.

Року 1816. перенеслись родичі Тараса, Григорій і Катерина, кріпаки дідича Енгельгардта, з Моринець в Кирилівку, тому то всі дитячі спомини поета' вяжуть ся з Кирилівкою. З цікавих епізодів його дитячого віку треба згадати про його мандрівку до желізних стовпів, що »підпирають небо.« Сьвітогляд його був дуже вузенький: не сягав поза рідне село; зате тісне жите з природою виціпило в него ту вразливість на пишну єї красоту, яку знаходимо в його творах.

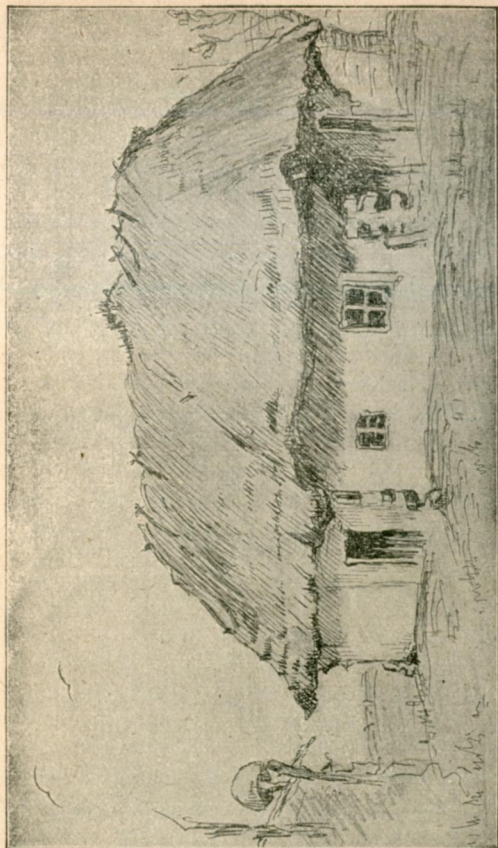
Доки жила добра мати Тараса; доти молода його доля була золота. Він не знав тоді лиха, бавлячи ся з сільськими дітьми, іменно з малою, кучерявою Оксаною, мабуть тою самою дівчиною, що раз, беручи плоскінь, почула, що Тарас плакав, пасучи ягнята. Тоді вона прийшла, втерла йому сльози й поцілувала.

Коли Тарасови було 9 літ, вмерла йому мати в 32. році свого віку. Її, молодую положила в могилу нужда та праця. Відтак батько Тараса оже-

нив ся вдруге з удовою Оксаною і так увійшла в дім мачуха. Вона була вдачі суворої і сварливої. Були-ж у неї діти з першого подружжя і проте задля дитий-зведенят настали в сім'ї злидні й невзгоди. Мачуха не любила Тараса найбільш за те, що він не раз побивав її слабенького Степанка. То й часто карала вона малого пасерба, хоч він іноді був невинним.

Відомо, як то вона звела раз пеню на не-нависного їй Тараса, коли у постоялого салдата украдено 3 золоті (45 копійок). Той божив ся, що не брав і не бачив гроший, але мачуха стояла на своєму, твердячи, що гроші вкрав Тарас. Тоді Тарас втік з батьківського двору і ховав ся 4 дні. П'ятого-ж дня знайшли Тараса і взяли на опит: звязали йому руки й ноги та почали бити різками, вимагаючи, щоби признав ся, де подів украдені у салдата гроші. Довго Тарас терпеливо переносив катоване, але на третій день знеміг ся і щоби спекати ся різок, він прийняв на себе крадіж і сказав, що гроші закопав в саду. А як йому звеліли показати те місце, то сказав, що нічого не знає про гроші. Відтак почали знов його бити, але нічого вже не добились і примученого хлопця закинули в комору. Перегодом показало ся, що гроші вкрав у салдата мачушин Степанко і сховав їх в дуплі старої верби.

Невзгоди домові приневолити батька, віддалити Тараса від очий мачухи і віддати »на виучку«. Але непосидючий хлопчина не учив ся радо, а слухав охотнійше оповідань свого діда й батька про давню бувальщину. Батько розказував Тарасови в неділю або в свята повісти з біблійної історії або з життя святих. Іншою була мова столітнього діда. Він був самовидцем

Шезченкова хата.

коліївщини і в неділю залюбки розказував дітям і внукам про гайдамаків.

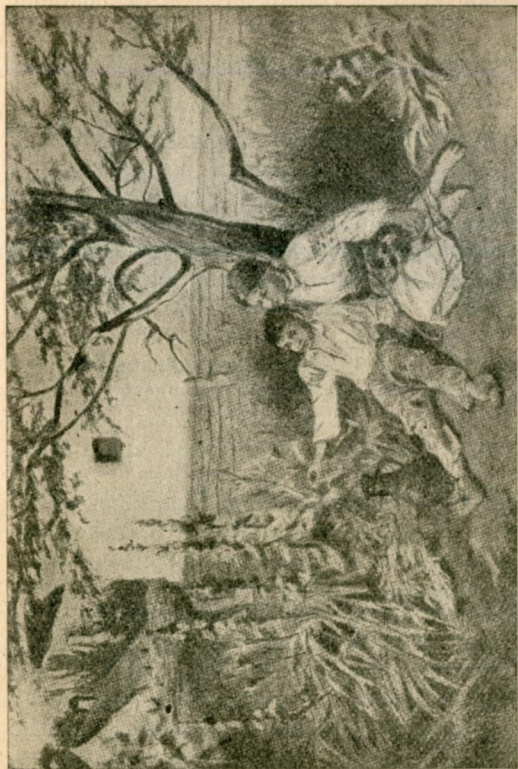
В два роки по смерті матері вмер також батько Тараса і так одинацятилітній Тарас став круглим сиротою і попихачем у злющої мачухи. Часто сидів під тинем у старій ряднині і думав про гірку долю сироти. Але-ж мачуха не давала йому дармувати: від весни до пізньої осені веліла йому пасти телята і свині біля Кирилівки й Тарасівки.

А вже-ж в зимі дядько Павло й мачуха казали Тарасови ходити до школи. Взявши табличку, каламар і псалтир, пішов до дяка Петра Бугорського і був у него школярем і робітником.

У Бугорського вчився Тарас граматики (букваря), часослова й псалтири. А був той дяк великий п'яниця і мало пильнував науки. Іноді втікав від него Тарас і скривався в саду мужика Жениха. Під кінець другого року вивчився таки у дяка псалтири.

Учителеві та школяреві велось гаразд, коли в селі був мерлець. Тарас читав з пам'яті трохи не цілу псалтир сильним голосом; проте громадяни полюбили молоденького попихача дяківського і відтак у селі не похоронено ні одного покійника, над котрим Тарас не прочитав би псалтири. За читане давали йому книш і копу (50 копійок). Гроші ті забирав собі Бугорський, а Тарасови давав з них десяту копійку. Тоді ходив Тарас в сірій, діравій свитні, без шапки і чобіт як літом так і зимою.

Вже тоді любив Тарас рисувати і як тільки спромігся, купував собі грубого, сірого паперу та в буряні рисував собі коний, москалів і т. і. У Бугорського Тарас пізнався з малярами з су-

Тарас з сестрою.

сідних сіл: з Хлипнівки, Лисянки і з Тарасівки.

Від Бугорського втік Тарас раз на все, бо не злюбив його за жстокість. А та обставина, що Шевченко змалку виховував ся у дядка на сьвятім письмі, мала рішучий вплив на його цілу поетичну творчість. Богато з Тарасових поезій має свою ґенезу в сьв. письмі, а ту глибоку релігійність, яка проявляєсь в великій часті його творів, також сюди належить віднести.

Тепер став мандрувати бідний хлопчина по селах, «ходив та плакав, та людей шукав, щоб добру навчили». А хотів він стати доконче малярем, та оден маляр сільський, хиромантик, виворожив йому з руки, що у него нема «кебети» ні до чого. Відтак тринадцятилітній Шевченко вернув ся в рідне село і став «пастирем стад непорочних», се-б то пастухом громадських овець.

Старший брат Тараса, Микита, бажав заправити його до хазяйства, та дарма! Пустотливий, непосидючий хлопець не хотів бути хліборобом. Він пішов на службу до Григорія Кошиці, що був попом в Кирилівці. Спершу був Тарас у його «креденсовим», а опісля став «наймитчуком» та погоничем товару.

У Кошиці жилось Тарасови добре, проте служив він у того попа кілька років. Великий вплив на него мала дружина Григорія Кошиці, Ксеня Прокопівна, — жінка ідеальна. Від неї переймив Тарас чутливу вдачу і любов до бідних та страждучих людей. Подякувавши Кошицям за хліб-сіль, Тарас пішов у село Хлипнівку, що славило ся своїми малярами. В одного з них Шевченко й осів та жив неділь через дві на пробі. Маляр хлипнівський найшов його спосібним до

своїї штуки, але боявсь держати в себе хлопця-кріпака без призову поміщика. Проте порадив Тарасови, постаратись о карту, що нею поміщик дозволив би своєму кріпакови жити в Хлипнівці та вчитись малярства.

2. Тарас в панській службі.

Послухавши ради маляра в Хлипнівці, Тарас пішов у Вільшану, де жив Дмитренко, управитель майна Енгельгардта і став просити о карту. Та от Дмитренко зміркував скоро, що се хлопчина жвавий і цікавий; задля того не видав йому карти, але взяв до двора на службу. Там приділено його до кухні »на пробу«.

Тарас понав ся під кормигу кухаря. Той казав йому чистити горшки і кїтли, носити дрова на кухню й таке інше робити. Але-ж і при такій роботі Тарас рисував залюбки і як тільки придбав собі який гріш, купував собі сейчас книжочку з образками. Діставши-ж яку нову книжочку, ховав ся з нею в саду, щоб ніхто з двірської служби його не побачив. Там він рисував собі образки і наліплював їх на деревах. Рисуючи, погукував собі весело й співав всілякі пісні. Але-ж таким робом Тарас залишав іноді свою службу, ізза чого двірський кухар гаразд його побивав.

Минув час проби і відтак управитель, оцінюючи вдачу і хист кожного хлопця, запримітив в одвітному списі, що Тарас є гідним, бути колись кімнатним малярем. Одначе така класифікація управителя не спасла Тараса від долі панського козачка. Його убрали в дриліхову куртку та в широкі шаравари і відвезли в Вільну, де тоді жив поміщик Енгельгардт. Обовязком Тараса було,

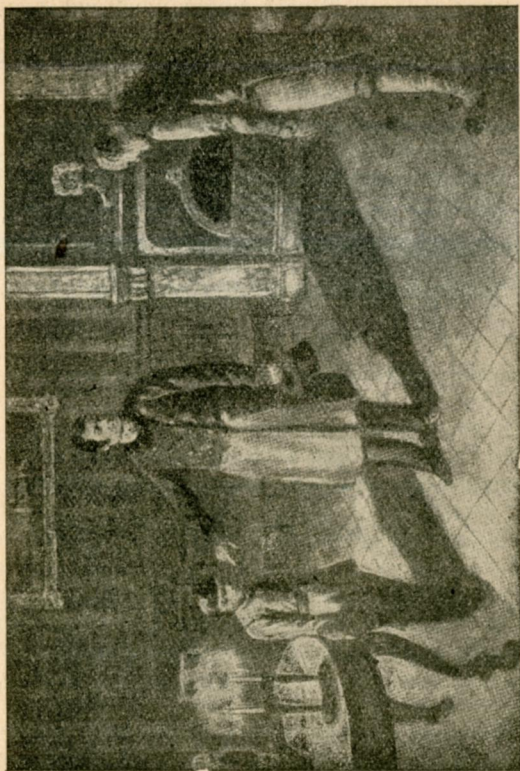
услугувати панови в дорозі, а дома стояти мовчки в куті »передньої«, поки пан не крикнув, щоб козачок подав люльку, або наляв склянку води. Але пустій-Тарас не міг довго стояти тихо перед дверми поміщика: він співав собі часто гайдамацькі пісні або крадькома відрисовував олівцем образи суздальської школи.

Пан Тараса був чоловік непосидючий: часто їздив до Києва, до Вільни, Варшави й до Петербурга та брав з собою жвавого козачка. В часі тих панських мандрівок Шевченко що раз більше вправляв ся в рисованю і як тільки побачив який образ, старав ся вірно його відрисувати. Та от, ізза сієї любови до штуки Тарас потерпів раз від свого пана чимало.

Діялось се 6. грудня 1829. Живучи в Вільні, поміщик Енгельгард поїхав на бал, що його устроїли дворяни в ресурсі на іменини царя Николая. Тарас лишив ся дома. Коли все затихло-заснуло, засьвітив він свічку і став рисувати. Зпоміж картин вибрав він собі козака Платова.¹⁾ Вже добрав ся до маленьких козачків, гарцюючих около конит великого єнеральського коня, коли позаду його відчинились двері і увійшов поміщик. Неначе бісоватий кинув ся на свого козачка й побив його тяжко. На другий день приказав ще кучерови Сидоркови випарити його хорошенько, заививши, що Тарас міг був запалити не тільки дім, але й місто.

Перегодом поміщик віддав Шевченка на науку якомусь кімнатному маляреві в Варшаві. Тарасови було тоді літ шіснацять від роду. Коли

¹⁾ Матвій Платов (1751—1818), атаман козаків донських став опісля єнералом, коли воював щасливо з неприятелями Росії.

Пан застає Шевченка при рисованю.

жив у Варшаві, пізнав ся він з одною швачкою, Дунею Гашовською. Перша ся любка панського козачка не була кріпачкою. Не диво проте, що те закохане збудило в Тарасі думки нові, які досіль ще не ворушились в його голові. Бідному сироті розкрив ся сьвіт новий, — він почув також в собі гідність людську та подумав собі, що й він міг би на сьвіті віддихати вільнійше. Але ж та швачка була Полькою і домагалась від Тараса, щоби з нею говорив по польськи. Хоча-ж Шевченко силував ся вволити єї волю, то в бесіді навертав часто на лад мови рідної, а опісля читав в оригіналі поетичні твори Адама Міцкевича, Богдана Залеського та й естетику Кароля Лібельта.

3. Тарас учить ся малярства.

Варшавський маляр закримітив в Тарасі великий хист до своєї штуки, але-ж крім мальовання кімнат не міг його нічого більше навчити. А був се добрий чоловік; коли відтак по шістьох місяцях прийшов до Енгельгардта за обіцяною платою, то висказав щирю правду, що Шевченко годен навчитись висшої штуки малярської. За радою того маляра поміщик віддав Тараса в школу варшавського маляра, що звав ся Лямпі. Поміщик подумав, що колись міг би мати велику користь, як би його кріпак добре вивчив ся малярства; проте увійшов в угоду з тим артистом з тою вимішкою, щоб Шевченко жив таки в панському домі й тільки доходив на лекції.

У Лямпійого вчив ся Шевченко трохи не цілий рік. Для бідного кріпака настали дні щасливі. Він увійшов між людей вольних і став також сам

вільнійше віддихати, бо більшу частину дня був свободний від панської служби. Але ледви розглянувшись в світлі, повертала з більшою силою тяжка задума і згадка про гірку долю кріпацьку. Тоді бачив він, як свободно й весело живуть собі інші люди, що є вольні і проте погадав собі нераз, чому то йому не бути вольним.

Саме тоді приготівлялось польське повстанє. Поміщик Павло Василевич Енгельгардт, що був полковником гвардії, пішов в відставку і відтак став жити в Петербурзі. Всю його двірню, що перебувала в Варшаві, а враз із нею і Тараса, вислано до Петербурга.

Спонуканий просьбами Шевченка, поміщик віддав його на науку маляреві, що звав ся Ширяєв. Се був чоловік лихий, що Тараса бив побирав і всілякими способами йому злу свою волю заявляв. Все-ж таки пробував Шевченко у него через чотири роки. Тоді малював він запопадливо, ба й в ясні весняні ночі ходив в царський »літній сад«, де рисував із статуй, поставлених на камінних стовпах для окраси парку.

Того часу пізнав ся Шевченко в Петербурзі із своїм земляком, Іваном Сошенком, що був також малярем. Він був родом із містечка Богуслава, Київської губернії.

Коли-ж Сошенко пізнав, що Тарас велику має охоту, лучше вправити ся в малярстві, то запросив свого земляка, щоб до його приходив. І став Тарас приходити до Сошенка що неділі і в свята. Тоді розказував він дещо про своє жите і трохи не все кінчив своє оповіданє тим, що горював ізза своєї тяжкої долі. Сошенко рад був чимнебудь допомогти своєму землякови, але

сам був бідний і працював без впину задля кусника хліба.

Сошенко був приятелем українського поета Євгенія Гребінки, що жив в Петербурзі та служив канцеляристом в комісії духовних училищ. Із Гребінкою став він радити, як допомогти бідному кріпакови. Гребінка заняв ся щиро долею нещасного земляка, прикликував його часто до себе і давав йому читати деякі книжки. Опісля Сошенко представив Тараса конференц-секретареві академії художеств (красних штук), Василю Григоровичу і просив його, освободити талановитого Українця зпід кормиги маляра Ширяєва. З Гребінкою-ж бував Тарас у придворного маляра Венеціянова, а сей познакомив Шевченка з Василем Жуковським, славним поетом російським, що був учителем наслідника престолоа, Олександра.

Так отже завдяки раді й науці сих мужів Тарас придбав собі тоді деяку просвіту. Вже-ж і Жуковський, піклуючись долею Тараса, завдав йому раз тему: *„описать жизнь художника“*. Мабуть уже тоді вдоволів Шевченко великого вчителя письменною своєю вправою; опісля-ж (1856) обробив він сю тему широко, написавши в мові російській повість *»Художникъ«*, що вважається причинком до автобіографії.

Ширяєв малював враз із Шевченком орнаменти „*al fresco*“ в великім театрі петербурськім. А в ясні ночі бігав Шевченко в *»літній сад«*, рисувати із статуй. В сьвята-ж ходив в салі ермітажа, себто музею красних штук при зимовій палаті царській в Петербурзі і там приглядався творам славних художників. В тім *»літнім саду«* Шевченко став писати перші свої українські стихотвори. Однак з літературних його праць того

часу надруковано опісля тільки одну балляду, »Причинну«. Тоді спонукав його Сошенко, малювати акварелею портрети з натури. Коли-ж поміщик Енгельгардт побачив роботу Тараса, — портрет Івана Ничепоренка, що був також панським козачком, то казав він малювати портрети для себе, за що своєму кріпакови давав іноді цілого рубля.

4. Визволене Тараса з кріпацтва.

Шевченко рад був дістатись в академію художеств, та й сам поміщик не був противний такому бажанню його, бо хотів мати свого маляра придворного. Але синам кріпаків не вільно було ввійти в сьвятиню красних штук. Причиною тої заборони була нещасна доля деяких кріпаків, котрі, будши учениками в академії художеств, не могли видержати неволі, як вернулись до своїх поміщиків, та часто самі себе вбивали.

Коли-ж тее бажане Тараса не могло сповнитись, то в розпуці серця він трохи не збожеволів. Було се на початку р. 1838. Хоть його добродії, Гребінка, Венециянов і Жуковський клопотались його визволенем, то все-ж се діло годі було швидко довести до путя. Проте Шевченко, прийшовши раз до Сошенка, проклинав свою гірку долю й загрозив, що недолюдкови-поміщикови помстить ся ізза свого лихолітя. Тоді він занедужав на сильну горячку.

Міжтим Жуковський старав ся порозумітись з поміщиком про ціну викуплення Тараса з кріпацтва. Саме тоді просив він Брюлова, учителя малярства в академії художеств, вималювати який образ на те, щоб пустити його в лютерию. Брюлов прийняв ся радо за се діло і намалював портрет

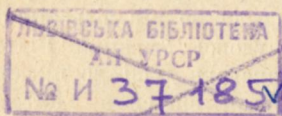
Жуковського. Опісля показали сей портрет царській родині. За почином цариці устроєно лотерію на портрет. Із тої то лотерії добродії Шевченкові одержали 2.500 рублів і сею ціною куплено волю Тараса 22. цвітня р. 1838. Шевченкови було тоді років 24 від роду.

Коли Шевченко дізнав ся, що його осво-боджено з кріпацтва, то зрадів радостію не аби-якою. Виздоровівши хутко, вступив до академії художества і став одним із найлучших учеників славного маляра Брюлова. В академії пізнав ся Шевченко із Штернбергом і незабаром став при-ятелем сього щирого Німця. Штернберг впливав хосенно на свого товариша і вводив його в по-важні дома в Петербурзі. — Вони оба жили разом в одній квартирі і любили ся мов рідні брати. Дома читали залюбки романи Вальтер Скотта в російськiм перекладі, а в академії рисували й малювали запопадливо. Тоді читав Шевченко й польські книжки, іменно історичні твори Леле-веля і поезії Міцкевича. Відтак Шевченко ді-став незабаром першу срібну медалью за дуже удачний етюд з натури.

Як Штернберг поїхав в Італію, то Тарас переніс ся на квартиру до Сошенка. Та небавом запримітив Сошенко, що приятель його своєю вдачею чимало змінив ся. Брюлов бо впроваджував свого любимця в панські дома; відтак молодий маляр їздив часто на вечери в дома аристокрації, вбирав ся по модному, — бавив ся в панича. Сам Сошенко признав, що Тарасови закрутилось тоді в голові та й не раз дорікав йому: »Ей, Тарасе, схаменись! Чом ти діла не робиш? чого тебе не-чиста носить по тим гостям? Маєш таку протек-цію, такого учителя!« — Та куди! Тарас і слу-

Шевченко в молодім віці.

Львівська державна
наукова бібліотека

№ 27.523

хати не хотів щирої ради Сошенка. І задумав ся бідний маляр та сказав: »Закрутив же мій Тарас! — не буде з него нічого путнього!«

Шевченко став справді на волі гуляти, не-наче-б хотів забути гірку долю минувших літ. Коли-ж він дома сидів, то або співав або щось собі писав та все говорив до Сошенка: »А послухай, Соха, чи воно так добре буде?« Та й став читати свої вірші. — »Та відчепись ти з своїми нікчемними віршами!« каже бувало Сошенко, »чом ти »настоящего« діла не робиш?«

Добряга Сошенко не вмів оцінити стійности красних віршів та гадав, що всякий бідний чоловік лише про свій хліб повинен дбати. Йому здавалось, що кожда штука вимагає безнастанної праці та що маляреви годі займатись пісанем віршів. Коли-ж пізнійше приятелі питались Сошенка, чому він Тарасови задля поезії дорікав, то відповідав він простодушно: »А хто-ж його знав, що з його зробить ся такий великий поет? А все-таки я стою на своїм, що якби він покинув тоді свої вірші, то був би ще більшим живописцем!« Одначе сам Шевченко говорив про себе іноді, що родив ся більше поетом, ніж малярем.

Шевченко признав ся, що він, малюючи в академії, думав про сліпця-кобзаря, про гайдамаків та нишком писав поезії. Вже тоді снувались перед його душею тіни козацьких гетманів, — уже тоді розстелював ся степ, засіяний могилами. Хотів бувало малювати портрети та ось перед ним меркотіла в мареві мати-Україна. Тарас часто задумував ся та не міг відвести своїх очей від того образу чудової України. Відтак пізнав він, що се було змагане душі до писання поезій. Саме тоді komponував він свою »Катерину«. За-

лишав роботу малярську і писав свої вірші, не догадуючись, що ті вірші заподіють йому колись лихоліте.

Тарас жив разом із Сошенком лише чотири місяці: від осені р. 1838. до місяця січня р. 1839. Довше не міг поет з малярем погодитись; один одного не розумів, — проте бувало, що оба з собою нераз посварились, а вкінці Тарас мусів перенестись на іншу квартиру. Сошенко став нездужати і виїхав небагом на Україну. А Тарас став жити на Василевськім Острові; коли-ж занедужав, то один товариш його, що займав казньонну квартиру в академії художеств, прийняв його у себе на »антресолях«,¹⁾ де опісля і умер поет.

5. Шевченко—Кобзар.

Тарас оставав все ще в академії та малював гарні образи. Міжтим не кидав він поезії, — нишком писав він вірші, про котрі ось-що говорив: Хто його знає, відкіль несетця, — несетця пісня, складаютьця стихи, дивлюсь, — уже й забув, про що думав, а мерщій напишеш те, що навіялось». А вже-ж Тарас не знав ще тоді, що його вірші мають високу стійність літературну, позаяк Іван Сошенко називав їх »нікчемними«. Проте скривав він свої стихотвори, щоб ніхто їх не бачив. Ось-що розказують про відкрите перших творів Шевченкової музи: Один полтавський дворянин, Петро Мартос, пізнав ся у Гребінки з Тарасом в кінці р. 1838. і бував у него в квартирі на Василевськім Острові. Відтак Мартос

¹⁾ Антресолями або мезанінами зовуть ся низькі кімнати між партером а першим поверхом більшого дому.

просив Шевченка, щоб акварелею намалював його портрет. Та ось раз підняв він із землі кусник паперу, записаного стихами.

Показалось, що у Тараса було чимало таких записаних кусників паперу. Поет зберегав їх в деревляній скринці під постелию. Взявши за призволом Шевченка ті папери, Мартос пішов сейчас до Гребінки, і відтак вони оба стали відчитувати перші стихотвори Тараса. Коли незабаром той пан бачив ся з поетом, то не говорив нічого про стихотвори, дожидаючи, чи не спитаєть ся про їх сам Шевченко, — але він не спімнув ні словом про ті свої писання. Аж ось сказав Мартос: »Знаєте що? Тарас Григорієвич! Я прочитав ваші стихи, — дуже, дуже добре! Хочете, напечатаю«. — »Ой, ні, добродію!« відповів Шевченко, »не хочу, не хочу, далебі, що не хочу! щоб їще попобили! Цур йому!“ Довго намагав ся Мартос спонукати Тараса, щоб позволив друкувати свої стихотвори, — ні та ні! Вкінці поет таки вволив волю сього дворянина, котрий в 1840. р. видав у-перше в Петербурзі Тарасового »Кобзаря«. На заголовній картці нарисовано бандуриста, що сидить під вербами.

Ледви появив ся »Кобзар« в Петербурзі, критики російські стали глумитись українській мові й народности¹⁾. Але-ж на Україні всі земляки прийняли ті поетичні твори Шевченка з нечуваним запалом: скоро счезла апатія до рідного слова, котра в останніх 30-тих роках змоглась так дуже, що українські пані говорили: *„Мы терпѣть не можемъ украинскаго языка!“* Тепер

¹⁾ »Листи Шевченка«. („Основа“. С.-Петербургъ, 1862. Май; стор. 6²).

самі ті пані любувались музою українського поета і дізнались, що мова батьківська справді чудова.

Незабаром Шевченко написав поему «Гайдамаки». Ледви-не-ледви випустив їх цензурний комітет, треба було доказати, що автор сього твору не був «бунтовщиком». Відтак в 1841. р. надрукував Тарас сю поему в Петербурзі. Дня 25. січня р. 1843. писав він Григорію Тарновському отсе про своїх «Гайдамаків»: «Пустив я їх у люде і до цієї пори ще ніхто й «спасибі» не сказав. Може й там над ними сьміють ся так, як тут Москалі. Зовуть мене оптимістом, сиріч дурнем. Бог їм звидить! Нехай я буду і мужицький поет, аби тільки поет, то мені більше нічого і не треба». — Петербурські критики кинулись з мокрим рядом також на «Гайдамаків». Хоч й не відказували авторови таланту, то хотіли його спонукати, щоб писав по російськи та вибирав до своїх творів теми з життя висшої верстви суспільности.¹⁾

6. Шевченко на Україні.

В 1843. році поїхав Шевченко на вакації на Україну, котрої не бачив літ чотирнацять. Вернув ся до Петербурга під кінець 1843. р., а літом 1844. р. поїхав знову на Україну, скінчивши науку в Академії й одержавши золоту медаль і титул свободного художника. Відтак до р. 1847. жив Шевченко на Україні, і найбільше пробував у приятелів в губерніях чернігівській і полтавській.

¹⁾ Про те згадує поет в присьвяті до «Гайдамаків».

Про жите Шевченка на Україні між панами пише ось-що Іван Франко: »По дворах панських він придививсь, прислухавсь останкам козацької традиції, познайомив ся з людьми, що колись учили ся в заграничних університетах, півперек перейшли Европу в Наполеонських походах, належали до тайних товариств конституційних, що потворили ся були в остатніх часах пановання Олександра I., а й тепер ще, закопавши ся в тихих хуторах і дворах придніпрянської України, під попелом чудацтва і здичія хоронили іскри сьвятого огню, — любови до всего, що чесне і добре«.¹)

Олександр Чужбинський пише, що, коли Шевченко в осени 1844. р. до него приїхав, вони оба читали „Dziady“ Міцкевича, та що Тарас намагав перекладати на українську мову ліричні стихотвори сього польського поета. Та ніколи не міг він своєї роботи довести до путя. Хоча деякі поезії в перекладі зявились вельми вдатними, то Шевченко кидав і нищив те своє писанє, коли який вірш оказав ся йому тяжким або невірним.²)

В осени р. 1844. оба приятелі розпрощались на довгий час. Чужбинський поїхав на Кавказ. Вже-ж попереду Григорій Степ. Тарновський поручив Шевченка князю Миколаю Василевичу Репнінови, колишньому віцекоролеви саксонському, що був генерал-губернатором »Малоросії«.

На щирі запросини Шевченко зостав ся гостем у князів Репніних. Сам князь був одним з найінтелігентнійших і найліберальнійших людей в тодішній Росії, а гарна княжна Варвара, його

¹) „Зоря“, 1891; стор. 87.

²) „Воспоминанія о Т. Г. Шевченкѣ“. С.-Пб. 1861; стор. 10—12.

дочка, визначалась своїм умом і сентиментальною вдачею. Ся високоповажана сім'я зуміла відразу оцінити Шевченка й не вагувалась поставити бувшого кріпака на рівні з собою. Варвара Репніна звала себе «сестрою» й «искреннішимъ другомъ» Шевченка, — вона давала йому добру раду, щоб не погашав свого світила, — щоб не вязав ся з пустими людьми, що любили гулянки. Тому то поет відцурав ся від приязни з такими панамі, що мету свого життя добачали в пустій забаві, а дерли шкуру з незрячих темних братів.

В 1845. р. відвідав Тарас село Кирилівку, а звідси удав ся зимою 1846. р. в Ісковці, полтавської губернії, де жив Олександр Чужбинський, що саме тоді вернув ся з Кавказу.

Чужбинський розказує про Шевченка, що він, приїхавши в Ісковці, був блідий, перебувши горячку. Тоді він стійно носив чорну, аксамітну шапочку. Чужбинський дізнав ся, що Тарас в часі недуги написав багато стихотворів. Шевченко приїхав в Ісковці задля того, щоб разом з Чужбинським відбувати вандрівки в цілях археологічних. Вони оба порішили, поїхати в Чернігів на короткий час, а відтіль у Київ. Як вони їхали в Ніжин, то зупинились нічю в одному містечку, щоб перепрягли їм коний. Аж ось в сусідній улиці стала горіти жидівська хатина. Збіглись мужики, але якось не хотіли гасити огню, бо се «горів жид». Шевченко з Чужбинським прибігли на місце пожежі і відтак поет кинув ся ратувати майно погорільців. Опісля став він мужикам дорікати за те, що не хотіли ратувати жида, і доказував їм, що всякий чоловік в біді і нещастю стає нам близьким братом, хоча-б він був нехристом.

Приїздом Кобзаря зворушив ся весь город Ніжин, — двері кватири Тарасової не зачинялись. Найпаче студенти ліцея висказали йому сердечне »здоров був!« В Ніжині зустрів ся поет з давнім своїм приятелем, Сошенком, що в тому місті був учителем рисунків. Але й тоді, коли Шевченка всі земляки вважали славним поетом, Сошенко висказав йому свою гадку, що все таки було-б лучше, колиб він більш займав ся малярством, ніж поезією.

З Ніжина поїхали оба путники в Чернигів. В сьому городі відрисував Шевченко деякі стародавні пам'ятники штуки.

Того-ж (1846.) року Шевченко з Чужбинським поїхали в Київ. В сїм городі Тарас став членом комісії археографічної. З поручення сеї комісії їздив він по Україні, рисував види пам'ятних в історії місць і старих будівель, розкопував могили... Шевченко рисував тоді Лавру й коритарі, що ведуть в ближчі й дальші печери. Тут нарисував він портрет одного сліпого атамана жебручих дідів.

Іноді покидав він свою роботу та бив байдики. Коли-ж лучились дні дощеві, то нераз лежав собі цілий день на постели й читав часописи, або такі твори історичні, котрими міг хіснувати ся в малярстві. — Нераз сїдав він на полі осторонь від людей і, схиливши голову на руки, думав свої думки або глядів у даль перед собою; іноді-ж, закривши лице руками, плакав гірко.

Поет любив дуже дітей: сїдав нераз між них в кружок на улиці, оповідав їм казки, робив сопілки, співав пісеньки, котрих знав багато. — »Кого люблять діти, той, значить, ще не зовсім поганий чоловік«, говорив Шевченко про себе. —

Коли рисував розвалини »Золотих воріт« в Київі, найшов він раз між валами трилітню дівчинку, що туди була заблукалась. Він посадив її побіч себе на розстелену хустину й робив їй різні забавки, граючись із нею дотіль, докіль не надійшла зажурена мати, що глядала своєї дитини.

Довше жив Шевченко в Переяславі в господі свого приятеля Козачковського, що був лікарем духовної семінарії. Тарас мав там окрему кімнату, любив, як до него збирали ся товариші, але не любив багато з ними балакати. Завсїди було сидить, мов нікого не бачить, курить люльку одну за другою та все про щось думає. Коли збирались до него гості, то більше балакали самі проміж собою, а він рідко вмішував ся в їх розмову. Треба було чимнебудь цікавим зачепити його. Жартуючи, починали гості розмовляти про Україну, про Хмельницького і т. і. Один з них починав говорити, що добре було-б, коли-б Україна мала самостійність, відтак лаяв він Хмельницького, — а другий нароще натякав на історію і на географічні обставини України та казав, що Хмельницький зробив те, що треба було і т. і. До сього опонента приставав гурт, а потім усі звертались до Шевченка, мов до судії, кажучи: »Адже так? Тарасе! — адже історія й географія...«

— »Та й обридли ви мені з вашою історією й географією«, — починав тоді Шевченко. »Подивітця, на віщо похожа ваша історія, що в ній написано: „*Былъ такой-то царь, поправилъ государство, финансы, администрацію, и умеръ, завѣщавши государство своему наследнику. Новый государь засталъ государство въ крайне разстроеномъ состояніи; но стараніемъ и непрестанными заботами поправилъ дѣла государства, обогатилъ казну,*

учредилъ судъ правый и умеръ благословляемый народомъ... Новый государь засталъ государство въ крайне бѣдственномъ положеніи“ і т. д.

Шевченко помагав усякому, кому тільки міг допомогти, та не зважав на те, що найшлись хитрі люди, котрі одурювали його, беручи від него гроші, хоч їх не потребували. Як отже декотрі приятелі Тарасови радили, щоб він тільки тим людям подавав свою поміч, що справді бідують, то він бувало мовив тоді: »Я й сам про це знаю: та нехай лучше тричі одурять мене, а все таки у четверте подам тому, хто справді не бачив може й шматка хліба.«

7. Товариство сьвятого Кирила і Методія.

В Київі пізнав ся Шевченко з декотрими молодими Українцями, з Миколою Костомаровом, Паньком Кулішем і і. З тими новими приятелями Тарас їздив по Київщині та відрисовував стародавні церкви й найважнійші будівлі давньої столиці України. Тоді приготовляв Тарас рисунки до альбома „Живописная Украина“. Іноді забавляв ся з товаришами й співав всілякі пісні народні, та й розказував казки про давню бувальщину. Часто він бесідував з приятелями про гірку долю України й став думати, як-би допомогти бідному народови.

В перший день празника Рождества Христового р. 1846. заснував Микола Костомаров, адюнкт-професор київського університету, потайне політичне товариство, се-б-то »товариство сьвятого Кирила й Методія« і уложив для него статут.¹⁾

¹⁾ „Зоря“, 1895; стор. 213.

Засіданє Кирило-Методіївського Братства.

Члени цього товариства бажали видвигнути свою націю з темряви, котра не давала духовим силам її піднятись із занепаду, а тим самим нівечила і її добробут.¹⁾

Ось-які були бажання членів цього товариства:

1. Визволене славянських народів зпід кормиги чужих народів. — 2. Організоване їх в самостійні політичні групи з удержанем федеративної їх звязи між собою. — 3. Усунене всякої неволі. — 4. Знесене кастових привілеїв. — 5. Релігійна свобода й терпимість в вірі, повна свобода думок, науки й печатаного слова і — 6. виклад всіх славянських мов і їх літератур в наукових інститутах всіх славянських народів.²⁾

Члени цього товариства бажали ширити свою проповідь устним і печатаним словом, найпаче-ж доброю наукою дівчат, як матірок і сестер тих діячів, що мали колись вирости серед стуманілого люду і холодного, лїнивого паньства. Тим то вони постановили піклуватись, щоби на Україні повстало як найбільш письменного й тямущого жіноцтва. Відтак установлено помалу підготовляти й уряд і панів до знесеня кріпацтва за помочию науки й намови, а простий люд — до нової кращої долі — за помочию шкіл. Розпочати-ж діло повинні були пани-гуманісти у своїх селах.

Високі ідеї товариства Кирило-Методіївського висказував Шевченко в поетичних своїх творах, особливо-ж в »Посланію землякам«. Тоді вже його муза запротестувала з усією енергією своєю против ледарства сильних мира цього.³⁾ Київська громада

¹⁾ Куліш, »Хуторна поезія«, стор. 7.

²⁾ Точне пояснене сеї програми можна знайти в »Зорі«, 1895; стор. 213.

³⁾ Куліш. »Хут. поезія«; стор. 12.

вважала Тараса вже не кобзарем, а національним пророком, і огортала »українського барда« глибоким почитанем. Ба, Куліш пише, що для него сяєво духа Тарасового було чимсь надприродним.¹⁾

А вже-ж організацією товариства Шевченко не міг займатися, та й Куліш стояв подалеки від других товаришів; проте в »Хуторній поезії« заявив він ось-що: »Обох нас не прийнято в тайне політичне общество задля того, що ми й самі по собі працюватимемо для славянської і української свободи, а тимчасом, на случай иже-монського гонення, до нас ніхто не причепиця«. ²⁾ Все-ж таки Куліш хвалив статут товариства, пишучи між іншим отсе: »В статуті, як опісля вже стало мені відомо, між іншими премудрими задумами було сказано, що Українці сполучать Славянщину в одну федерацію під протекцією все-російського імператора, а коли-б всеросійський імператор на се не зволив, то будуть промишляти об собі якнебудь інше«.

Міжтим відвідував Шевченко своїх приятелів і підносив їх духа до любови рідних съвятощій. Взагалі бував він неначе душею всякого збору Українців. Дня 22. січня р. 1847. в Вознесенській церкві села Оленівки (Борзенського повіту, Чернігівської губернії) Тарас держав вінець при вінчаню Панька Куліша з сестрою Василя Білозерського, будучи »старшим боярином«.

В тім (1847.) році блиснула Тарасови надія на кращу будучність. Саме того часу мати княжни

¹⁾ ibid., стор. 15.

²⁾ ibid. стор. 28. Ледви чи можна уважати сю вістку певною в виду того, що подає за Костомаровом О. Я. Кониський. „Зоря“, 1895; стор. 214.

Варвари Репніної вистаралась у міністра для Шевченка місце професора живописи при київським університеті. Відтак жінка Куліша була такою ентузіясткою супроти поетичних творів Шевченка, що хотіла жертвувати йому своє віно на те, щоби поїхав на три роки в Італію і там пізнався з світом клясичним. Зоставалось тільки нахилити поета до прийому такого приносу. У сьому дразливому ділі спустились на Куліша. Тарасові тоді нічого так не хотілось, як зачепитись на жите в Києві і вже мріяв він про якусь живописну академію на Україні, про якесь царство плястики української. Веселячись вкупі з Тарасом ясними перспективами українського духу, Куліш почав жалкувати, що він у Києві, як артист, буде самотником, і що самота не дасть йому розвинути художницького його смаку до повної повні. — »Не по чім і бе, як не по голові!« відказав Тарас, насупившись, і міцно стукнув по якійсь книзі своїм кулаком, дужим, як у глядиятора. Тоді Куліш сказав йому просто, що коли-б він здобув собі художницький паспорт за границю, то гроші будуть видаватись йому видавцем, як із царського скарбу, три годи, а скарбничим буде сам Куліш, нехай тільки Шевченко дасть слово, не допитуватись, звідкіля сі гроші взяли ся. Почувши се, Шевченко зрадів як дитина. Зараз почав міркувати, як роздобути художницький паспорт. Були-ж тоді між панами Українцями такі люди, що й тут помогли-б Кобзареві.¹⁾

Вельми щасливий, яким ще не бував ніколи, виїхав Тарас із Києва в Полтавщину й Чернігівщину, щоб позбирати до купи свої, як він звав,

¹⁾ „Хуторна поезія“, стор. 17—18.

шпаргали, бо тиняючись по Україні козаком-артистом, покинув не в одному панському дому свої рукописи. Поїхав отже в Лубни, повітове місто полтавської губернії. Коли-ж він, гостюючи у якогось приятеля, виголосив кілька своїх вольнодумних поезій, найпаче-ж »Сон«, то найшов ся хтось, що доніс урядови, мабуть-то Шевченко виступає ворожо проти царя. Трохи перегодя їхав він з Чернигова до Київа, але вже не доїхав до гóрода. Коли перевозив ся поромом на Дніпрі, то його арештовано 5. цвітня р. 1847.

Саме тоді арештовано також Костомарова і вісьмох інших Українців, що були членами товариства Кирило-Методіївського. Час від часу сходились вони в квартирі колежського секретаря Гулака-Артемовського. Та от, о-по-стін з квартирою Гулака займав помешкане Олекса Петров, студент університету. Він то подав звістку про тайне товариство своєму начальству. У Гулака знайдено статут товариства, а у декого з його товаришів забрано примірники рукопису з заголовком »Закон Божий« і »Подністриянка«! В обох сих письмах зявлялись уже революційні думки з бунтовливими відозвами до племен славянських. У декого знайдено поезії Шевченка »Сон« і ще інші рукописи революційного змісту.

Із Київа повезли Шевченка в Петербург і посадили в Петропавловській кріпости. Коли він раз після допросу в »ІІІ. отдѣленіи« разом з Костомаровом ішов у свій »номер«, то сказав своєму приятелеви: »Не жури ся, Миколо! доведеться ще нам укуші жити«. ¹⁾

¹⁾ Опісля згадуючи товаришів тої недолі, Шевченко написав короткий стихотвір п. з. „Моїм союзникам“.

В донесеню шефа жандармів, графа А. Орлова, до царя Миколая І. видано на Тараса ось який присуд: »Художника Шевченка за складане революційних і в найвищому ступні зухвалих віршів, як людину з міцним складом, вирядити салдатом в оренбурський окремий корпус з правом вислуги, доручивши начальству, мати найпильніший догляд, аби Шевченко в жадному разі не писав революційних і пасквильних творів.« На первотворі власною рукою царя написано олівцем: »під що найпильніший догляд, заборонивши писати й малювать«. (28. травня р. 1847.).¹⁾

8. Шевченко в неволі.

В арешті сидів Шевченко 79 днів; опісля-ж вивели його на сьвіт божий, посадили на »чортопхайку« і відвезли аж в Оренбург. Тут зачислено його рядовим в Оренбурський лнійний баталіон № 5. Йому заборонено писати й рисувати.

Того часу служив в Оренбурській комісії Федір М. Лазаревський. Він пішов в касарню, де жив Шевченко, бажаючи його пізнати. Саме тоді читав Тарас Біблію, котру дали йому в Петропавловській кріпості. Шевченко прийняв гостя зразу недовіркуватю; але як почув рідну мову, а до того, як з очий вичитав Лазаревському щирю прихильність, то з того дня бував він частим гостем в домі сього земляка.

Небавом з Оренбурга перевели Шевченка в Орську кріпость і тут зачислили його на службу в другу роту.

¹⁾ „Русскій Архивъ, 1893. — іюль. — „Правда“ 1893; стор. 85—95.

В чужому киргизькому степу побивав ся поет тяжкою недолею. Кругом него »протягнулась трупом бездиханням помарнілая пустиня, кинутая Богом«. І там не вільно було йому ні писати, ні рисувати; проте довелось йому, »з віршами ховатись, мережати книжечки, співати й плакати в буряні«. Про ті свої вірші сказав поет ось-що в одній думці:

Не для людей і не для слави
Мережані та кучеряві
Оці вірші віршую я, —
Для себе, братія моя!
Мені легшає в неволі,
Як я їх складаю:
З-за Дніпра, мов, далекого
Слова прилітають
І стелютця на папері,
Плачучи, сьміючись,
Мов ті діти, і радують
Мою сиру душу
Убогую...

Давні приятелі стали забувати про свого Кобзаря і лишень дехто помянув його добрим словом.

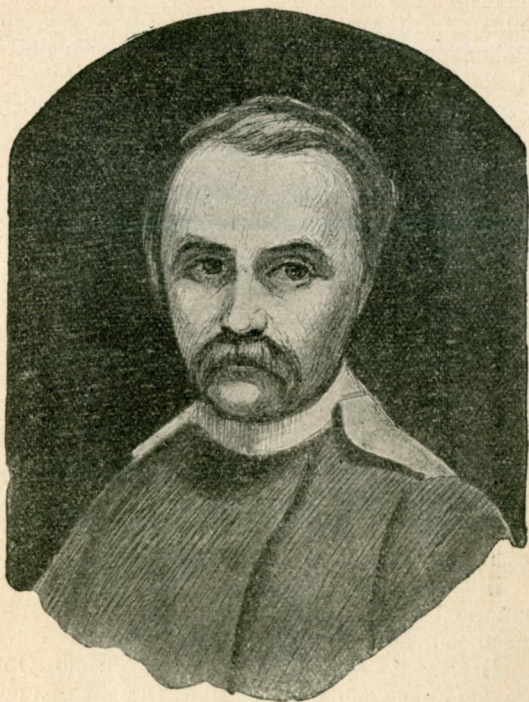
На один безнадійний лист поета з 1848. р. поважилась княжна Репніна написати до шефа жандармів, графа Орлова, просячи його горячо, щоб Шевченкови дозволено рисувати. В сім письмі замітила вона, що справедливість стаєть ся жостокою, коли переступить свої границі. На се-ж письмо граф Орлов поки-що не відповів нічого, але пригадав княжні Репніній опісля її просьбу за Шевченком.

В листі до кн. Репніної Шевченко згадує між іншим про одну досіль незнану річ, що він від дня, коли прибув в Орську кріпость, писав дневник та що в гірку годину спалив його. Добрі його начальники мимо острої заборони потурали йому, так що він тайком міг собі писати. Вже в перших найтяжших роках своєї неволі записував він свої поезії в маленький зшиток, що його носив все при собі в холяві, а опісля в Петербурзі показував його Костомарову й Тургеневу. Пізнійше писав Шевченко свій дневник в останнім році своєї неволі, і більшу його частину надруковано 1861. і 1862. р. в Петербурській »Основі« а опісля переложено на українське і видано в III. томі Кобзаря, що вийшов заходом Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові.

Немалу симпатію заявив поет деяким тямущим Полякам, що сиділи в Орській кріпости; особливо-ж по приятельськи він відносив ся до Сераковського, Залеського, Желіговського (Антонія Соби). Від Бронислава Залеського дістав Шевченко польські поезії Богдана Залеського і відтак удержував з ним дружню кореспонденцію.¹⁾

В Орській кріпости прожив Шевченко осінь і зиму р. 1847—1848. Весною р. 1848. обі роті, що там стояли, а з ними й Шевченко, перейшли в Уральське укріплене. Звідти майже таки зараз поведено відділ війська, зо дві тисячі, над ріку Сир Дарию, де тоді удержувалась власть Росії. В тім відділі були й козаки й башкіри, ба й вольнонаємні робочі і ті дві роті, з котрими був Шевченко. Цілий похід відбув Тарас пішком, віддільно від роти військової. Другого дня після виходу

¹⁾ „Кіевская Старина“; т. V. 1883.

Шевченко — салдат.

побачили путники здалека пожежу степову, вді-
яну Киргізами, щоби спалити зівялу, суху ковиль-
траву. Шевченко довго любував ся тим видом
і змалював акварелею картину тої імпровізованої
іллюмінації. Відтак подарував він сей образ гене-
рал-майорови Шрайберови. Офіцери слідом за
своїм начальником на-випередки обсипували Та-
раса ласками, а один з них, штабовий капітан,
Макшеев, ділив з ним хліб-сіль і приймав його
на ніч до свого намету. Поет скинув шинелю та
й убрав ся у свій одяг, запустив довгу бороду,
так що зовсім не виглядав на салдата.

До Раїму приїхав Бутаков в цілях наукових
для описання моря Аральського, а позаяк він дізнав
ся, що Шевченко гарно рисує й малює, то по-
старав ся о те, що Тарас прийшов під його руку,
бо міг відрисовувати види берегів незнаного
досіль моря.

Шевченко, ставши матрозом, зазнав пільги
в своїм побуті. Вже не копав землі, — не таскав
єї на собі для насипки укріплень, і то цілими
місяцями на спеці! Тепер рисував він береги,
картини Сира та Аралю; відтак добре жилось йому
на судні, котрим управляв сам Бутаков.

Живучи в Раїмі, Тарас окрім портретів ма-
лював іноді які-небудь мальовничі місця і легенькі
жанрові картини.

В жовтні відправив ся Бутаков до Орен-
бурга, щоб начальникови краю здати справу з своїх
робіт. Між іншими взяв з собою й Шевченка, щоб
той під його проводом кінчив роботи около опи-
сання Аральського моря. В Оренбурзі прожив Тарас
пів року (від падолиста 1849. до квітня 1850. р.);
— був се сьвітлий час в його життю на засланю.
Земляки з Лазаревським на чолі витали його ра-

дісно й виправили бенкет в його честь. Кружок польських засланих (Бронислав Залеський, Сераковський, Станевич, Желіговський і і.), що звичайно держали ся осторонь від Росиян і Українців, на сей раз уважали собі честію, приймати в себе українського поета-мученика.

По експедиції хотіли начальники вистаратись в Петербурзі поліпшення долі Шевченкови, але дарма. Обручев одержав навіть нагану за те, що він подавав поетови деякі пільги.

Раз в наслідок доносу мусів Обручев поручити своєму адютантові Гернові зробити у Тараса ревізію.

Було се в суботу страстного тижня. Герн дуже любив Шевченка, так і сейчас побіг до Лазаревського і просив його, повідомити Шевченка, що не далше, як за півтора години, будуть його трусити. Лазаревському ледви повелось при помочи одного приятеля відшукати Шевченка. Пішовши до його хати, взялись всі три нищити письма й рисунки, порозкидані по столах. Коли вже більшу частину паперів знищено, опер ся Тарас дальшій такій роботі. »Буде вже!« сказав він, закриваючи рукою пачку листів. »Лишіть хоч щонебудь для інквізиторів, а то подумают, що добрі люде мене й знати не хочуть«. ¹⁾ Через ту необачність попали в руки жандармів два альбоми з рисунками й стихотворами Шевченка та більше двацяти листів від різних осіб: п'ять листів від Лазаревського, сім від Лизогуба, два від княжни Репніної і і. Відобрані листи післано в Петербург, а на їх авторів спали опісля більші або менші халепи. Самого-ж Шевченка приказано

¹⁾ *ibid.* стор. 18.

ще перед кінцем слідства вислати по етапу в Орську кріпость, а звідтам в Уральск. Слідство покінчено швидко; вже на початку червня справу політичної провини Шевченкової подано до царя. Та незабавом вийшла »Всевисочайшая резолюция«, щоб Шевченка перевести за Каспійське море в Новопетровське укріплене¹⁾ під острий догляд ротного коменданта та щоб найблизшим його начальникам, Мешкову і Бутакову, дати ostrу догану.

Між тими, що зза тої справи попались в невзгодини, були Лазаревський і княжна Репніна. Лазаревського минули при авансі, а княжна Варвара дістала від графа Орлова острий докір за переписку з Шевченком і за свою ласку до него. Він радив княжні, на будуче менше мішати ся в діла України, а то сама собі буде винна, коли постигнуть її немилі наслідки. Побоюючись відтак о себе й о Шевченка, перестала княжна з ним листуватись, але не перестала довідуватись про його долю у його приятелів.

Як туди його привезли, то два роки страдав він скорбутом і знемагав від болю голови. Спершу жив Тарас тут на самоті, та й не було такої людини, з котрою міг би поділитись своїм горем. Томуто писав він одному приятелеви, що Овідію Назонові не було так тяжко на заслання між Гетами, дикими варварами, як гірко-важко йому між дикунами й паницями.²⁾

¹⁾ Новопетровське укріплене лежало на крутій, вапняній скалі півострова Мангішляка три версти від східнього берега моря Каспійського. В 1858. р. пере-звано се укріплене „Александровським“ фортом, а 1865. знесено й збудено його.

²⁾ „Основа“, 1862; квітень, „Листи Шевченка“ стор. 26.

Тяжко жилося отже Шевченкови зразу в Новопетровськiм укріпленю.

Про тодішнє своє житє писав Шевченко своєму приятелеви А. Козачковському 16. липня р. 1852. між іншим ось-таке: »Жию в казармах; муштруюсь щодень, хожу в караул, одно слово салдат, та ще салдат який! Просто — пугало вороне! Вуси величезні, лисина, мов той гарбуз; точнісінько салдацький патрет, що його зобразив Кузьма Трохимович (у Основяненка)«. ¹⁾

А вже-ж не залишав Тарас рисунків і малярства. Акварелі свої робив він звичайно сепією. Дуже високо цїнив Рембрандта і в роботах своїх наблюдав часто сильне, ба й фантастичне освітлене, на взір голяндського майстра. Іноді рисував він портрети з офіцерів і дам різноцвітними олівцями. Опроче з алябастру виробляв він безліч фігур і статуеток.

Коли-ж один з начальників подав Шевченкови пільгу в неволі, то бажав поет дещо прочитати і зявити якунебудь літературну діяльність. Проте писав він Козачковському, щоб прислав йому текст »Слова о полку Ігоревім«, бо він задумав перекласти сей староруський памятник поетичний на »наш задушевний прекрасний язык«. Межи книжками, що їх Шевченкови доставлено, подобалась йому вельми Естетика польського письменника Кароля Лібельта. Сей твір читав він залюбки під тою вербою, що її викохав собі в ґарнізоннім огороді.

¹⁾ »Основа“, 1862; іюль, стор. 10. — Земляк, Скобелев, співав Шевченкови в касарні українські пісні. („Основа“, 1861, іюль, в статі: „Дневникъ Т. Гр. Шевченка“; стор. 17).

Надія на /освободжене з неволі заблисла Шевченкови тоді, коли по смерті Миколая І. (1855) вступив на трон Олександр II. Але коронація царя не принесла невольникови ніякої пільги. Міжтим по ініціятиві княжни Варвари Репніної графиня Настася Ів. Толстая стала в 1855. р. заходитись около визволення Шевченкового. Чимало хлопотався в сій справі Михайло Лазаревський, що був урядовцем в Петербурзі. Відтак в початку р. 1857. подав він Тарасови звістку, що він уже небавом визволить ся з Новопетровського укріплення. Поет, дізнавши про таку веселу новину, зрадів радістю і 22. цвітня р. 1857. відписав Лазаревському ось таке: Удав ся-ж мені сього-річний великдень! Такого сьвятого радісного великодня у мене ще й з-роду не було! — Якраз 7. апріля прийшла до нас почта й принесла твою дорогу посилку і твоє радіснее письмо від 17. генваря. Я трохи не одурів, прочитавши його.

Відтак 2. мая 1857. р. Михайло Лазаревський перший оповістив Шевченка, що цар Олександр II. дав йому амнестію. В листі своїм писав він Тарасови, що графиня Толстая просить його, не їхати на Україну, а приїзжати в Петербург.

Вволяючи-ж волю своєї »сьвятої заступниці«, вибрав він коротшу дорогу і задумав їхати Волгою через Астрахань і Нижній Новгород в Москву і Петербург.

Але-ж поет довго не міг діждати ся урядової оповістки про свою волю. У своїм дневнику з 13. липня р. 1857. записав він, що сім тяжких років в тім засланю не видались йому так довгими й страшними, як ті останні дні неволі.

Шевченко під своєю вербою.

9. Шевченко знов на волі.

а) Побут в Нижнім Новгороді.

Урядова вість про свободу «рядового» Шевченка наспіла до коменданта Ускова 21. липня. Той же, не дожидajući з Оренбурґа указу о відставці, видав йому на власну руку пропустку до самого Петербурґа, але за те дістав опісля догану. Відтак Шевченко виїхав з Новопетровського укріплення 2. серпня р. 1857. вечером, а 31. серпня пристав до берега в Саратові. В сїм городі відвідав він Тетяну Петровну Костомариху, матір Миколи Костомарова. Син її був саме тоді за границею. Старенька Тетяна пізнала сейчас Тараса і привитала його, мов рідного сина. Прощаючись відтак, передав він матери свого приятеля стихотвір, що його написав в 1847. р. під заголовком «М. І. Костомарову». В сьому стихотворі помянув поет також матір Миколину, котра «чорнійше чорної землі іде, з хреста неначе знята».

Пливучи дальше Волгою, корабель остановився в десяти верстах від Казані; відтак поет поїхав в сей город, де з натури нарисував кілька картин. Опісля всїв опять на корабель і 19. вересня прибув в Нижній Новгород. Тут задержала його поліція, не дозволяючи йому пускатись в дальшу дорогу. Хоча бо Новопетровський комендант І. Усков видав Шевченкови відпустку з призволом їхати прямо в Петербург, то баталіонний командир, близший начальник Тараса, розсердився задля такого розпорядку та повідомив поліцій-майстра в Нижнім Новгороді, щоб Шевченка задержав і прислав в Уральськ, де-б освободжений салдат дістав указ про відпустку з якимись обмеженнями. Так отже застряг Тарас

в Нижнїм і став жалкуватись, що помилували, та тільки до половини.

24. грудня 1857. р. приїхав в Нижній Новгород Михайло Щепкин з Москви, повитати свого приятеля. Щепкин вийшов з кріпаків, так як Шевченко і був одним з перших, що в авторі »Кобзаря« пізнав великого поета. Він зробив імя Шевченка відомим у Москві, читаючи артистично найпаче його стихотвір: »Думи мої, думи мої, лихо мені з вами!« Щепкин, приїхавши в Нижній, виступав в театрі в деяких важнійших своїх ролях. В честь Шевченка виставлено тоді »Москаля Чарівника« Івана Котляревського. Ролю Чупруна грав 70-літній Щепкин, міжтим коли молоденька 15-літня акторка, Катруся Борисовна Піунова, виступала в ролі Тетяни. Вона не знала ні словечка по українськи і тільки великим змаганням повелось Щепкинови й Шевченкови, привчити її ролі Тетяни. — Шевченко зрадів радостю великою, коли в московському городі почув на сцені рідне слово; він кричав: »славно!« — плескав в долоні, тупотів ногами, не жалуючи похвал гарній артистці...

Щепкин пробував в Нижнїм ради Шевченка шість днів; він-то подав своєму приятелеви гадку познакомитись з Катрусєю. Тарас бував у Піунових щодня, — його любили всі, найпаче братя й сестри Катрусї, з котрими він залюбки бавився, співаючи їм українські пісні. Він носив Катрусї книжки, між іншими Пушкіна й Гоголя. Вона-ж читала Шевченкови деякі поетичні твори Кольцова й байки Крилова. Тарас задумав оженитись з Катрусєю і сказав про свій замір єї родичам при ній, але она і чути про се не хотїла.

Міжтим приятелі Тараса вдіяли тее в хосен його, що його не вислано в Уральск. На імя Нижньо-Новгородського губернатора нашіла 1. марта офіціяльна »бумага«, в котрій позволено Шевченкови жити в Петербурзі під доглядом поліції. Відтак в марті р. 1858. виїхав поет з Нижнього Новгорода, де більш шістьох місяців пробував. 11. марта приїхав в Москву. Тут повитали його сердечно оба старі приятелі, Михайло Щепкин і Максимович; ба й два московські панславісти, Сергій Аксаков і Михайло Погодин і також професор Степан Шевирев зявили велику симпатію українському поетови. Відтак відвідав Тарас »друга свого«, княжну Варвару Рєшніну і Осипа Бодяньського. Наговорились вони оба доволі про Славян взагалі, а про Україну зокрема.

б) Побут в Петербурзі.

До Петербурга приїхав ІІІ—о в марті 1859. В Петербурзі горнулись около Шевченка не тільки Українці, але й Росіяни. Вже тоді носились по Росії слухи, що цар незабавом освободить мужиків з кріпацтва, а позаяк Тарас підносив усе протест против тої неволі, то всі тямунці люди вважали його неначе апостолом свободи. В честь поета давано бенкети, на котрих Українці й Росіяни говорили сміло тее, що їм лежало на серці. Того часу присилали йому земляки сердечні письма з України; в них звали його батьком і просили, щоб не переставав співати для слави батьківщини.

У Василя Білозерського зустрів Тарас Поляків: Сераковського, Станевича й Желіговського-Сову, що були його товаришами в Орській кріпости. В Петербурзі бажали вони зеднати собі

українського поета для політичних своїх плянів. Сова присвятив Шевченкови один свій стихотвір „Do poety ludu“, та й Тарас написав стих п. з. »Антонію Сові«, в котрім, наслідуючи Сирокомлю, зобразив ідиллічне щастє сім'яного житя. А вже-ж наймилійша була йому гостина у своєї »св'ятої заступниці«, себ то у графині Настасі Ів. Толстої, котра українського поета й артиста приймала у своїм дому з честю великою. Єї-ж муж, Федір Петрович Толстой, що був віцепрезидентом академії художеств, позволив Шевченкови мешкати в самій академії, ізза чого поет мав тихий куток для своїх праць академічних і літературних.

Шевченко жив собі весело й спокійно в кружку приятелів. Дім Толстих уважав він своїм і проте майже всі його приятелі, Костомаров, Білозерський, Семен Гулак-Артемівський і і. були милими гістьми Федора й Настасі Толстих. Швидко минали вечори в дружніх бесідах і спорах, — незамітно засиджувались всі до ранку. Шевченко бувало сильно горячив ся в спорі, але та його горячість була якась мила, так що він нікого нічим не прогнівив. Він був вельми добрячий, м'який і наївно довіркуватий у зносінах з людьми, та й невміру чутливий на красу природи. Взагалі любим своїм поведенем очарóвував він не то свою рівню, але й висші верстви суспільности.

Два рази приїздив відвідати свого друга артист драматичний Щепкин. Він деклямував знаменито поезії Шевченкові. Але найбільше зрадив Шевченко тоді, коли в столицю приїхав славний трагік-негр Айра Ольдридж. Шевченко, побачивши його в ролі Шекспірового »Отелля«, назвав його артистом величним і відтак пізнав ся з ним в дому графів Толстих. Вдача обох сих мужів була

трохи не однакова. Се були дві чисті, чесні душі, справдішні артисти; оба перебули в молодому віку тяжке лихолітє. Один, хочачи дістатись до театру, до котрого »собакам« і »неграм« не вільно було входити, став на службу в якогось актора, — другий, бажаючи навчитись малярства, був по-пихачем у такого Ширяєва, що чотири роки тяжко знущав ся над панським кріпаком. Вони розмовляли з собою через перекладчиків: ролю товмачів обіймали понайбільш обі молоденькі дочки ґр. Федора й Настасї Толстих. Але оба артисти розуміли ся дуже добре й тоді, коли один одному співав свої рідні пісні.

А вже-ж найбільшим ентузіястом супроти Ольдриджа явив ся Шевченко тоді, коли він в Маріянськїм театрі грав ролю »короля Ліра«. Між актами побіг Тарас за куліси, допав до славного траґіка, став цілувати його лице, руки і плечі, і завдяки за знамениту гру заявляв йому крізь сльози найбільший свій подив.

Живучи в Петербурзі, пізнав ся Шевченко з Іваном Тургєнєвом. Славний сей російський письменник відвідав українського поета враз із Марком Вовчком, себто з Марією Марковичкою, і відтак Тарас приходив іноді в дім Тургєнєва. В товаристві Тургєнєва прочитав раз Шевченко свій стихотвір »Вечір« і очарував усіх присутних своєю деклямацією і чудовим змістом сеї думки.

Коли-ж Шевченко пізнав ся з Марією Марковичкою, то на память 24. січня 1858. р. присвятив їй гарний вірш п. з. »Марку Вовчку«, зовучи її »кротким апостолом і обличителем жестоких людей неситих«. У спомин М. Марковички написав Тарас також стихотвір п. з. »Сон«, що починаєть ся словами: »На панщині пшеницю жала«.

Шевченко бував у художника Михайла Микешина, Білоруса, котрого робітня в академії художеств занята була моделями для памятника тисячилітя Росії. Між тими моделями визначувалась кольосальна статуя Петра І. Шевченко сердився все вельми, коли глянув на сю статую глиняну і репродукував бувало ті думки, котрі він висказав у своїй поемі »Сон«.¹)

в) Шевченко на Україні.

Хоча в Петербурзі Шевченко став »модною фігурою« і жив собі весело в крузі приятелів, то все-ж столиця була йому чужиною. Він бажав чимскорше поїхати на Україну й побачити Дніпро та широкі степи. І справді, на весну 1859. р. сповнилось його бажанє. В цвітні вирвав ся Тарас і перегодом заїхав в Кирилівку. Між братами пробував недовго, — хотів побачити безталанну свою сестру Ірину.

Поет не міг довго сидіти в Кирилівці, — не міг дивитись на гірку долю своєї сімї, що жила в неволі кріпацтва. Томуто в кінці мая поїхав він в Корсунь, містечко Канівського повіту, Київської губернії. Там жив його свояк, »названий брат« Варфоломей Шевченко, що був управителем дібр князя Лопухина. Тарас приїхав у Корсунь на простім возі; він був одягнений в сіру полотнянку, а на голові мав солом'яний капелюх. В Корсуні жив Тарас два місяці: вставав рано о 4. годині, щоб послухати, як птички щебечуть, витаючи схід сонця. Ходив отже в Лопухинський сад і, вибравши собі там тихий захист, сидів трохи

¹) Споминки про Шевченка М. Микешина. („Кобзар“. У Празі. 1876. II; стор. XX.).

не до обіду зі своїм альбомом. Іноді любив він ходити по двору в ночі до ранішньої зорі, говорячи, що »безчислені зіроньки не пускають його в хату«.

Уже тоді Тарас бажав купити собі землю при Дніпрі і поставити хату так, щоби Дніпро плив у самого порога. Проте їздив не раз понад сією рікою і глядав пригожого місця для своєї оселі. В половині липня Тарас розпрощався з Варфоломеєм, бо хотів відвідати Максимовича на Михайловій Горі. Варфоломей проводив поета до Межиріччя, де впадає Рось у Дніпро. В маєтності одного поміщика подобалась Тарасови чудова околиця, про котру він опісля часто згадував у своїх листах до Варфоломея. Поміщика не застали дома. Зустрінувшись опісля з ним в Черкасах, поет все таки нічого від нього не добився; видно було, що той поміщик не хотів бути сусідом Шевченка, »що волю писав«, як про него говорили мужики. Відтак сказав він, що як побачить ся з генерал-губернатором, князем Васильчиковом, то зараз потому дасть »резолюцію настоящую«.

Відтак Шевченко пробув кілька днів на Михайловій Горі і поплив Дніпром в Городище до цукроварні Яхненка й Семеренка. Та цукроварня славилась тоді мало не на всю Росію. Були то ще часи кріпацтва, а в цукроварні заведена була свободна вольнонаємна праця, добре оплачувана. Не дивниця-ж, що Шевченко, прибувши на Україну, поспішив оглянути цукроварню Яхненка й Семеренка, бувших кріпаків, як і він сам, — побачити сходячу зорю світлого для України дня свободи.

Коли Тарас був в Городищі, то сюди приїхав пристав Добжинський. Він, довідавшись, що

Шевченко гостює в цукроварні, подав донос ісправникови Табачникови, а сей велів поета увязнити. Міжтим виїхав Тарас до свого старого приятеля, Михайла Максимовича на Михайлову Гору; і от, підчас обіду приїхав пристав і хотів гостя увязнити, але Максимович упросив його, щоб подождав, поки гість виїде з його дому. Добжинський віддалив ся і ждав на поета над Дніпром. Ледви Шевченко встиг відплисти кілька сажнів, аж надлетів на його становий, пересадив його на свій човен і відвіз в станову квартиру в Мошни. Тут поет пересидів три дні, переселившись до полковника Грудзінського. З Мошен повезли Шевченка до Черкас, де проживав ісправник Табачников.¹⁾

Тараса винили тоді »въ кощунствѣ и богоотступничествѣ«. Варф. Шевченко подає ось яку причину арештованя Тарасового: Коли поет в Межирічу був в товаристві Поляків, то в розмові про черців зявив деяку вільну думку, проте арештовано його, мабуть-то він »богохульствуєть«. («Правда» 1876; стор. 66).

Табачников казав арештувати Шевченка; опісля відвезли його парохомом до Київа, де його посадили в кріпость.²⁾ Відтак станув він перед генерал-губернатором, Іляріоном Васильчиковом, чоловіком дуже людяним, котрий увільнив його, кажучи йому на дорогу: »Їдьте боржій до Петербурга; там люди розумнійші і не чіпають ся за дрібниці, щоб заслужити ся«. Всѣ-ж позволив поетови, жити поки-що в Київі. Одначе тут стояв Тарас під доглядом жандармського полковника.

¹⁾ Сидячи в Черкасах в арешті Шевченко 20. липня р. 1856. написав стихотвір п. з. „Сестрі“, згадуючи свою безталанну сестру Ірину.

²⁾ „Кіевская Старина“ т. XIX. 1887; стор. 569.

Пробуваючи в Києві, побачив Шевченко свого давнього приятеля, Івана Сошенка, що мав квартиру в церковнім домі «всѣхъ скорбящихъ». Сюди приходив поет залюбки.

В тім часі поет ходив також до М. К. Чалого, іспектора другої київської гімназії. Той то Чалий є автором цінної монографії «Жизнь и произведенія Тараса Шевченка» (Київ, 1882). Гостюючи раз у него, Шевченко критикував твори російського поета Николая Некрасова, а вихвалював оповідання Марка Вовчка. Бесідуючи про повість «Інститутка», присвячену йому Вовчком, Тарас порівнював Марковичку з Жоржом Зандом (бароною А. L. Dudevant), звісною авторкою французьких повістей, котра по його думці Марії Марковичці «і в кухарки не годитця».

З Києва поїхав Шевченко в конотопський повіт до матери свого приятеля, Михайла Лазаревського. Тій «божественній» старушці поет присвятив свій стихотвір «Вечір», що його Тургенев назвав «прекрасним». ¹⁾

10. Тарас бажає жити над Дніпром.

Вернувши ся в Петербург 1859. р., поет став часто листуватись з Варфоломеєм Шевченком. Тоді хотів він поставити собі хату над Дніпром і доживати там свого віку. В тій новій хаті хотів Тарас жити з своєю дружиною. Він любив жінчини живої вдачі. І от, уже тоді, як жив в Корсуні у Варфоломея, подобав собі наймичку його, що звали її Харитою. ²⁾ З нею думав він одружитись.

¹⁾ „Кобзар“, У Празі, 1876; т. I. стор. V.

²⁾ Харита була кріпачкою князя Лопухина.

Коли-ж Тарас довідав ся, що Харита не хоче за нього вийти, то просив Варфоломея найти йому другу. Ось і його слова: »Як що та Харита не схаменула ся, то проси сестру Катерину й сестру Ярину, чи не накинуть вони оком у Кирилівці огрядну та чепурну дівчину, хоч і вдовицю, аби чесного роду, та щоб не стара й доладна була. Без жінки й над самісеньким Дніпром, і в новій великій хаті і з тобою, мій друже-брате, я буду на самоті, я буду самотий.«¹⁾

Однак Тарас не міг оженити ся анї не дождав ся осісти над Дніпром у своїй хаті. Справа закупна землі проволіклась довго, позаяк майно під Каневом, котре Варфоломей хотів для Тараса набути, було городське. Опроче деякі лихі люди не хотіли допустити, щоб на пустці городській осів той, »що людям волю писав«. Опісля ледви не ледви повелось сімї Тараса закупити се місце для його могили.

Живучи в Петербурзі, Шевченко удержував кореспонденцію зі всіми важнійшими письменниками українськими, а із Дрезна дістав лист від Марка Вовчка.

А що Шевченко давно носив у своєму болючому серці завітну, милу думку, викупити з кріпацької неволі хоч одну людську душу, — »спасати“ як він казав, »душу«, то полюбив він щиро Ликерю кріпачку, »ту ясну зіроньку, що зійшла для його й ясно осьвітила йому темну, нерадісну його дорогу«.²⁾

Ликерия Полусмакова була кріпачкою поміщика Н. Макарова і служила »горничною«

¹⁾ *ibid.* стор. 17¹.

²⁾ »Споминки про Т. Шевченка“. („Зоря“, 1892; стор. 83).

у сестри його, В. Карташевської. Люблячи її пристрасно, Тарас написав вірш »Ликері« — на пам'ять 5. серпня р. 1860.

Але-ж Ликеря була лїнива, неохайна й дуже легкодушна дївчина, то-ж і з нею Тарас не оженив ся.

Опісля М. К. Чалий радив Шевченкови оженитись з якоюсь »мадам« Соар у Київі, і проте писав Тарас Варфоломееви, щоб сам поїхав у Київ та своїм оком на неї подивив ся; одначе додав він у своїм листі, що »по слуху вона йому не подобала ся.«¹⁾ Ще 4. падолиста р. 1860. співав Шевченко ось що в одній думці:

. . . Треба одружитись,
Хоча-б на чортовій сестрі,
Бо доведетця одуріти
В самотині . . .

Але незабавом опісля закинув Тарас всяку думку про женитьбу і втратив надію на щасливу долю в сім'янім житю.

Сидячи в академії художеств, Шевченко займав ся рисованєм і ґравірованєм. Після перших своїх проб в сорокових роках займав ся він ґравірованєм найпаче в останніх роках житя. Його »офорти« цїнять ся високо художниками. Картин Тарасових, мальованих олійними красками, звісно мало; — зате збереглось від затрати доволі багато рисунків його сепією і крейдою. Рисунки Тараса зділані понайбільше з натури. Є се або побутові сцени, — сцени з житя на засланою, або краєвиди. В офортах же Шевченко репродукував картини

¹⁾ »Правда«. 1875; стор. 970.

Рембрандта, Мурілля, Брюлова, або творив портрети й жанри.¹⁾

Так отже Шевченко не тільки зображав суспільно-національний побут України у своїх стихотворах, але старався змалювати у своїх картинах і зовнішнє обличчя рідної неньки. Ті самі образи намагав він передати пам'яті земляків і кистю і пером, — і в його змаганнях одно одним доповнюєть ся.

Того часу (р. 1860.) Шевченко зладив також деякі стихотвори й став писати книжочки для науки дітей. Наперед написав він «Букварь южнорусскій», що його надруковано в Петербурзі р. 1861. Тарас хотів розкинути його по селах, де були школи; гроші-ж, які вплинули-б із продажі цієї книжочки, думав він положити в касу недільних шкіл.¹⁾ За букваром хотів Шевченко видати арифметику, етнографію, географію та історію українську для шкіл недільних і сільських.

По правді міг тоді поет про свою літературну й просвітну діяльність ось що сказати:

..... Орю
Свій переліг — убогу ниву,
Та сїю слово: добрі жнива
Колись то будуть!

Міжтим Шевченко клопотав ся справою звизволу своєї рідні з кріпацтва. А численна була

¹⁾ Порівн. статю „Иллюстраціи Шевченка“ в журналі „Кіевская Старина“, т. XX. 1888: стор. 8—11. Докум., и „Картины, рисунки и офорты Шевченка“ — ibid., т. XXI, 1888; стор. 80—85.

²⁾ Про „школи недільні“ гляди „Історію руської літератури“ — Омеляна Огоновського, том II, відділ 1., стор. 92—98.

сімя Тарасова. Поміщик Валерій Фльорковський, Поляк, готов був дати свободу сим мужикам, тільки без землі. Тоді Тарас хотів заплатити йому по 85 рублів за душу з полем, але він домагався вищої ціни. Вкінці повелось Тарасови довести діло до путя. Се вдіяло ся кілька місяців перед оповіщенням царського маніфесту з д. 19. лютого 1861. про свободу всіх кріпаків.

II. Недуга, смерть і похорони Тараса Шевченка.

А вже-ж великі невзгоди й тяжкі злидні життя зломли сильну стать Кобзаря.¹⁾ Від падолиста 1860. став він нездужати і йому ставало щораз гірше; тому-ж, що він запопадливо ґравірував артини та малював копію із свого портрету, приятелі його не добачили нічого лихого в знемаганю його здоровля. Проте Василь Білозерський просив Шевченка 2. січня р. 1861., щоби схотів бути «основателем» нового журналу «Основа». Та от, уже 22. січня поет писав братови Варфоломею: «Погано я зострів оцей новий поганий рік: другий тиждень не виходжу з хати. Чхаю та кашляю, аж обісіло!» В тиждень опісля писав він ось-що: «Так мені лихо, що я ледви перо в руках держу!»²⁾

В суботу, 25. лютого, в день іменин Тараса, перший відвідав його Михайло Лазаревський та

¹⁾ Шевченко був широкоплечий, приземистий — чоловік кремезний, що мав, як то кажуть, здоровле желізне. В милых його очах виражався супокій душі, а голос його був так мягкий, що ніколи не можна було доволі наслухатись розумної і милої його мови.

²⁾ „Основа“, 1862; червець; стор. 24.

застав його в великих муках. Шевченко сказав, що годі йому дихати, та що цілу ніч пересидів на постели: проте просив Лазаревського, написати Варфоломееви, що йому »дуже недобре«. Небавом прийшов лікар Барі, та помітив, що водна пухлина підійшла до легких. Ще того дня Тарас заявив бажане, поїхати весною на Україну, кажучи : »От, якби до дому, тамби я може одужав!« Поетови хотіло ся ще жити й виспівати всі ті пісні, які таїлись в його душі; проте сказав кілька раз, що не хотів би ще вмирати.

Під вечір принесли Шевченкови отсю депешу з Полтави: »Батьку! Полтавці поздоровляють любого Кобзаря з іменинами й просять: »Утни, батьку! орле сизий!« Вислухавши сих слів, Тарас озвав ся: »Спасибі, що не забувають!« Зрадів трохи тим сердечним привітом, але незабаром сказав: »Чи не засну я? — возьміть огонь!« Та годі було заснути вмираючому.

По десятій годині в ночі прийшов до Тараса Лазаревський з Грицьком Честохівським. Поет сидів на постели, бо годі було лежати. Коли-ж Лазаревський спитав ся, чи не мішають йому спокою, відповів Тарас: »І справді так; мені хочетця говорить, а говорить трудно«. Відтак оба приятелі лишили Тараса самого, — при нім остав ся слуга-салдат. Трохи не цілу ніч просидів Шевченко на постели, опершись на неї руками; то запалював, то гасив свічку. О п'ятій годині рано (26. лютого) казав себе убрати, хочаби зійти вниз до робітні. Та тут Шевченко помер.

Смерть Тараса вразила громом Україну, що втратила »апостола правди й науки«. Тарас умер на чужині, — »не в степу, не на могилі над Дніпром широким заснув Кобзар вічним сном

глибоким, а поліг над Невою, під снігами». . .¹⁾
А вже-ж земляки Шевченка, що жили в Петербурзі, вміли оцінити вагу отсих слів його заповіту :

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого
На Вкраїні милій;
Щоб лани широкополі
І Дніпро, і кручі
Були видні, було чути,
Як реве ревучий!

В сам день смерти »батька Тараса« зібрались приятелі його у Михайла Лазаревського і порішили перевезти тіло його на Україну і поставити йому памятник.

28. лютого ві второк мясопустного тижня відбулась похоронна »обідня« в церкві академічній. Приятелі Тараса виголосили тут кілька пращальних бесід і жалібних віршів.²⁾ Відтак поета похоронили на кладовищі Смоленському, на котрому він за життя сидів і думав залюбки, і що його був також відрисував.

Незабаром опісля земляки Тараса, що жили в Петербурзі, старались виеднати у власти дозвіл, перевезти тіло його на Україну. Коли-ж вкінці М. Лазаревський усунув в сій справі всякі перепони, то 26. цвітня р. 1861. багато Українців прийшло в останнє на гріб Тараса. Отворено домовину, а відтак дехто побачив, що тіло Кобзаря не змінилось та тільки покрило ся плісняю. Дер-

¹⁾ Порівн. вірш Олександра Чужбинського в пам'ять Т. Шевченка („Основа“. 1861; март, стор. 10).

²⁾ ibid., март, стор. 5—16.

Похорон Шевченка.

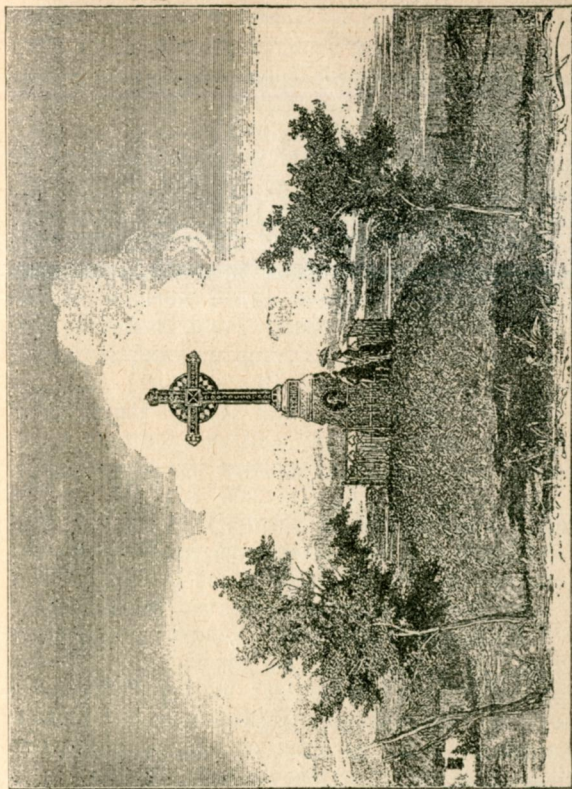
вляну домовину вложено в другу, цинкову й опісля заговорив Куліш: «Що-ж се ти, батьку Тарасе, одїзджаєш на Україну без червоної китайки, заслуги козацької? Чим же ти нижчий од тих козацьких лицарів, що червоною китайкою вкривали ся, заслугою козацькою пишали ся?... Розкиньте-ж, небожата, червоний цвіт славетний по чорній, сумній домовині Тарасовій! Нехай наш батько зявитця на Україні лицарем щирим, що жив і вмер, побиваючись про добро, про честь і волю нашу...¹⁾ І покрито домовину червоною китайкою по козацькому обичаю.

Похоронами Шевченка клопотав ся в Києві »названий брат« його, Варфоломей.

6. мая внесено тіло Кобзаря в церков Рождества Христового в Києві на Подолі. Рано в ранці винесено домовину з церкви на улицу Александрівську, щоб зняти з неї фотографію. В церкві не було ніяких бесід, але ледви винесено домовину на улицу, треба було задержуватись з тілом що кілька кроків, тому що виступало багато бесідників найпаче з кругів молодіжи.

Коли відтак похоронний похід наближив ся до пароходу на Дніпрі, то з тілом Кобзаря в останнє попрощав ся М. Чалий. Опісля кораблем відвезено домовину Тарасову до Канева; провозжали її крім сімї два приятелі Шевченка, Іван Сошенко й Віктор Забіла, Сошиха й Чалиха, та з двадцять студентів. До Канева приплив тоді човном із Михайлової Гори М. Максимович, старий приятель Кобзаря. По відправі панахиди в соборній церкві занесено домовину на гору Чернечу. Та гора стоїть над Дніпром за три версти від

¹⁾ ibid., іюнь стор. 31².

Тарасова могила.

Канева і зоветь ся тепер Тарасовою. Вона така крута, що на неї трудно йти просто. Студенти викопали яму, і як поховано Кобзаря, то в кількох днях висипано могилу довгу з чотирма углами. Її обложено камінєм двома терасами, а верху неї поставлено деревляний хрест. Коли по двацяти роках тераси розсунулись і хрест похилив ся, то відновлено могилу. Тепер входить ся східцями деревляними на земляний курган, майже на три сажні високий. Верх могили є плоский в чотири аршини проміру, а на тій площі стоїть величезний хрест желізний в три сажні високий разом з постументом. Чудовий образ природи розкриваєть ся перед очима путника із сеї могили, що зберігає порох батька Тараса. Гори, покриті лісом, піднимають ся з одної сторони амфітеатрально і обмежують з-заду гору Шевченкову; по другій же стороні видно з могили Дніпро-Слауту, що розкинув ся на долині синьою лентою, а далі простягаєть ся безкрая низина задніпрянська, — мріє степ, що був колись вольний. а тепер занапащений новим лихолітем.¹⁾

Ледви поховано Шевченка на Чернечій горі, то могилу його навідували не раз сотні хліборобів, — вони бо думали, що Тарас дав їм »волю«.

На могилу Шевченка ходять хлібороби ще й тому, щоб сцілитись від пропасниці та інших недуг. А вже-ж в переказах народу Тарас зображаєть ся лицарем, рівним Морозенкови, Нечасви, Палієви, — він то стає за волю »сермяжного

¹⁾ „На Україні“. Споминки і враження з подорожі. Написав Олександр Барвінський. („Дѣло“. 1885; число 112).

люду²⁾). Дехто вірує, що він жие досіль, та що замість його поховано когось іншого; дехто розказує, що його тіло в дорозі підміняли й вкрали; а дехто говорить, що він бувши »характерником«, встав невидимо з гробу. Так то між народом українським утворилось про Тараса чимало легенд.

Ось і жите поета-мученика, що й в тяжкому лихоліттю висказав свій ідеал отсими словами;

І хочетця . . . Боже милий!
Як хочетця жити,
І любити Твою правду,
І весь сьвіт обняти.

²⁾ Вже Мих. Максимович писав Шевченкови ось-що: „На правой сторонѣ Днѣпра вы стали лицомъ миѳическимъ, о которомъ идутъ уже баснословія и легенды, наравнѣ съ преданьями старыхъ временъ.“ (Чалый, „Жизнь и произведенія Т. Шевченка“, стор. 156).

ЛІТЕРАТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА.

Хоч Тарас Шевченко був поет геніяльний, то все-ж не зберіг ся він від впливу народньої (людової) поезії української, а подекуди й від впливу літератури російської та польської. В початках свого літературного змагання нахилив ся він до романтизму. Але романтичність, яка проявляєть ся в Шевченкових стихотворах його найраншої літературної діяльності, не має прикмет того романтизму, який зявляв ся в Росії в двайцятих роках. Коли бо отсей російський романтизм втворив ся із романтизму німецького, то стихотвори Шевченкові з романтичною за красою проявляють вплив тих романтичних мотивів, яких знаходимо так багато в народній поезії українській. А позаяк вдача народу українського вважаєть ся подекуди сентиментальною, то й деякі сентиментальні думки Тарасові є вірним образом думок і почувань сего народу. Вже-ж муза Шевченкова зуміла покористуватись усім богатством народньої поезії, — зуміла зєдинити красу природної творчости народу з художницькою творчостю геніяльного поета.

Прикмету чисто романтичну мають з того часу тільки два стихотвори: »Перебендя« і »То-

поля¹⁾ Закраску романтично-сентиментальну має думка, що починаєть ся словами: »На що мені чорні брови«, міжтим коли стихотвір »Думи мої« проявляє прикмету романтично-національну.

Чисто національну прикмету зявляють чотири стихотвори: 1. До Основ'яненка. 2. Іван Підкова. 3. Тарасова ніч. 4. Гамалія.

А в поемі »Гайдамаки« бачимо суспільно-національні змагання поета, котрий бажав закрасити їх світоглядом романтичним.

Пишучи »Гайдамаків« поет стояв по части під впливами чужих літератур,²⁾ хоч він сам каже, що розказав козацьку славу за дідом своїм так на-вм'яну без книжньої справи. Саме тоді полюбив він націоналізм козацький, котрий спонукав його глядати ідеалу України в минувшині й виспівати той ідеал в великій поемі.

Тоді то Шевченко написав епічний стихотвір »Наймичка«, котру називають »найпростішою і найреальнішою з усіх поем Шевченка«. Однак деякі пізнійші стихотвори Тараса суть більш реальні від »Наймички«. Сей стихотвір визначаєть ся чудовими ідилічними образами і біблійною простотою, а польський письменник Совінський добачає в »Наймичці« що до інвенції стократ ціннійші прикмети, чим в »Катерині«.³⁾

¹⁾ Др. Третьак думає, що головні моменти »Тополі«, винявши переміну дівчини в тополю, знаходять ся в балляді Міцкевича »Ucieczka« (»Про вплив Міцкевича...«, стор. 15).

²⁾ Іван Франко думає, що Шевченко почав писати поему »Гайдамаки« під впливом повісти Чайковського »Wernyhora«. (»Kurjer Lwowski«, 1893; Нр. 67, в статі »Taras Szewczenko«).

³⁾ »Taras Szewczenko«. Studium przez Leonarda Sowińskiego z dołączeniem przekładu Hajdamaków. Wilno, 1861; str. XL.

Хоча-ж в початках літературної діяльності козачина явилась ідеалом національних змагань Тарасових, то вже-ж незабаром насунулась поетови думка: »хто взяв волю Україні?« Мабуть уже в починах своєї творчості линував він душею до того руху політичного, що в двадцятих роках зворушив суспільність російську. Йому були звісні змагання декабристів, котрі в грудні р. 1825. заповдіяли революцію проти Миколая І., що вступив на престол по смерті Олександра І. Шевченко міг дізнатись, що проводить того руху (Пестель, Муравєв і і.) бажали знести кріпацтво, домагалися рівних прав для всіх і лучшего виконання законів. Відтак перегадом витворився в душі його антагонізм до царизму. Він позбувся старокозацької закраски українського патріотизму і написав дві політичні поеми »Сон« та »Кавказ«, в котрих виступив ворожо проти царської самоволі.

Вище від поеми »Сон« стоїть »Кавказ«. Хоча бо поодинокі думки »Сну« є справді гарні, то нема тут суцільного, органічного твору, нема епічного спокою в оповіданню і пригожой перспективи у змальованню поодиноких образів сеї поеми, задля чого Драгоманов каже, що »Сон« може назвати ся »приміром розтріпаности« поета. Оба єї стихотвори оцінив також Франко. »Сон — пише він — се велике оскаржене темного царства за теперішні й минувні кривди України. Кавказ же — се огниста інвектива против темного царства із становища загально людського — се може найкраще свідощтво щирого людського чувства поета«.

Пишучи поему »Сон«, поет найглибше глянув в рану сучасного побуту суспільного. Видячи

різнородні образи людської недолі, поет рад був високо полетіти за сині хмари, щоб не чути людського сьміху і плачу, — вже-ж хоч за тими хмарами нема власти й кари...

Коли Микола Костомаров заснував політичне товариство Кирило-Методіївське, то Шевченко став головним речником високих ідей сього славнофільського кружка.

Саме тоді, коли Шевченко був речником ідей згаданого товариства, написав він »Дружнє посланіє до мертвих і живих і ненарождених земляків, в Україні і не в Україні сущих«. Коли товариші поета, члени того братства, висказували свої теорії про всеславянство, то Шевченко заявив здорові гадки про суспільне, просвітне й національне відроджене своїх земляків. Основною думкою сього стихотвору є зазив, щоб усі Українці, пани й хлібороби, сьвічні й темні, обняли ся мов брати, та й підносили спільний добробут і правдиву просвіту, — щоб пани й взагалі сьвічна частина суспільности не вдоволялись тільки ліберальними фразами, але щоб і ділом помагали народови.¹⁾ — Пишучи сей стихотвір, поет позбув ся вже свого ентузіязму до колишньої гетьманщини, бо сказав, що ясновельможні гетьмани то »раби, підніжки, грязь Москви, Варшавське сьміття!«

Між гетьманами Шевченко незлюбив тоді найпаче Богдана Хмельницького, котрий піддав

¹⁾ Сю основну думку »Дружнього Посланія« ви-сказав Ілля Кокорудз у своїй естетично-критичній студії про сей стихотвір Шевченка. („Зоря“, 1885; стор. 202).

Україну під кормигу Москви. Тому-то в стихотворі »Розрита могила« вкладає він в уста матери України ось які слова:

Ой, Богдане, Богданочку!
Як-би була знала, —
У колисці-б придушила,
Під серцем приспала!

В отсїм стихотворі дорікає він Москалеви, що могили розриває-розкопує і чогось там шукає, — дорікає перевертням, що вже підростають та допоможуть Москалеви господарювати. Відтак згадує Шевченко про могилу, що її москалі на четверо розкопали й розрили, шукаючи скарбу (волі), схороненого старими батьками Українців.

Так отже з годом-перегодом в давній бувальщині козацькій Шевченко не добачував уже засновку до своїх стихотворів. Гетьманів назвав він в »Чигиринї« »недолюдками«¹⁾ і заявив, що »заснула Вкраїна, буряном укрилась«, що вона »дітям надію в степу оддала, а надію вітер по полю розвіяв«. Хоча-ж Чигирин прослав степи, ліси і всю Україну, хоча він сам заснув повитий жидовою, то годі заснути поетови; — думи прокляті рвуть ся душу його запалити і відтак на зоранім перелозї рад-би він посїяти свої щирі сльози, сподіючись, що може зійдуть і виростуть ножі обоюдні, розпанахають погане, гниле серце трудне, і вицїдять сукровату і наллють живої козацької тії крови, чистої, сьвятої.

¹⁾ Поет заявляв свою симпатію гетьманови Мазепі. Звісно нам, що Шевченко писав лібретто до опери „Мазепа“, що до неї мав зладити музику Петро Селецький. („Кіевская Старина“, т. IX. 1884; стор. 621).

Поки щό заявляв поет свої симпатії славним Запорожцям, котрі колись »аж до моря степ широкий крили«. Про них спімнув він добрим словом уже в стихотворі »Іван Підкова«; відтак в »Невольнику« зобразив поет січовика, котрому Турки-янічари випекли очи гарячим залізом. Ідеалом же лицарського завзятя Запорозців являється в »Кобзарі« славний Хвастовський полковник, Семен Палій, котрого поет зобразив опісля по мистецьки в епічнім стихотворі »Чернець«.

Поет у творах від р. 1843—1847. доторкався понайбільше дійсности в житю політичним, національним і суспільним і тоді не було в него снаги, займатись житєм психічним і komponувати думки. Вже-ж найбільше думок зложив Шевченко від р. 1847—1857., коли жив в неволі. Сі думки нагадують „Tristia“ Овідія Назона, щό жив на заслання над Чорним морем; тільки-ж своїм змістом Шевченкові думки є глибокі і більш поетичні від сумовитих рефлексій римського поета.

Про сі думки пише Франко ось-що: »Период другої неволі поета — се период ліричних пісень, почасти особистого змісту, хоч і з широкою політичною та соціальною закраскою, почасти вельми ориґінільних і характерних парафраз на пісні народні.¹⁾

»В думках своїх«, каже відтак Ілія Кокорудз, »подає поет найвисші і найправдивші ідеї, до яких дійшла образована і Христовою наукою освічена людскість, — отже ідеї того, щό єсть добре, правдиве і красне, — ідеї передовсім

¹⁾ „Зоря“. 1891; стор. 90. — До тексту кращих думок і деяких інших стихотворів Шевченкових уложив Микола Лисенко чудову музику, котра зєднала йому славу європейську.

найкрасшої любови своєї рідні, свого племені, свого народу, а через свій нарід і любови людскости». ¹⁾)

Та от, живучи в неволі, поет почав прикладати аналізу до прояв суспільного побуту України і відтак витворив ся в його душі реальний сьвітогляд, котрий тоді був подекуди закрашений націоналізмом. Тоді писав Шевченко, що »немає гірше, як в неволі про волю згадувать«. Так заговорив він сьміле слово про неволю в громаді. «Любов до мужика до невольного, — се найголовніша провідна ідея Шевченка і як поета, і як чоловіка. Він заявив, що »якби розказать про якогонебудь одного маґната історію-правду, то перелякать саме-б некло можно, а Данта старого полупанком нашим можно здивувать«. Шевченко підносив отже протест проти кріпацтва, бо бачив село обідране кругом, — бачив ледачого папа, що, бючи поклони, робив в селі таке, чого-б і звір дикий не зробив.

Відтак здавало ся поетови, що вже нічого нема сьвятого на землі, та що й самого Бога вже люди проклинали. Хоча-ж тоді в уяві поета все було брехня: царі, попи, — то всеж взивав він земляків, щоб молили ся Богови сьвятому, молились правді на землі, а більш на землі нікому не покланялись. Тільки в тяжкім одчаю душі сказав поет, що в далекій неволі немає слов, немає сльоз, немає нічого, — нема навіть кругом тебе великого Бога. Якже влагодилось сильне зворушене його душі, то поглядав він на сьвіт ясеним оком, зявляючи, що йому дуже хочеть ся жити і любити Божу правду і весь сьвіт обняти.

¹⁾ „Дѣло“. Львів, 1892; число 149.

Реальний напрям писання по 1847. р. бачимо найпаче в стихотворах: 1. Марина; 2. Сотник. Реалізм із закраскою романтичною проявляєть ся в поемах: 1. Варнак; 2. Петрусь; 3. Москалева криниця. Романтичною же прикметою визначають ся особливо балляди: 1. Русалка¹⁾ 2. Лілея.

Якже-ж Шевченко вернув ся з неволі, то реалізм його переходив іноді в натуралізм, хоча при чутливій своїй вдачі проявляв він і тоді ще подекуди змагання ідеальні. Він просив Бога, щоб дав йому тільки любов, а робочим рукам низпослав свою силу, та щоб послав усім людям на землі єдиномисліє і братолюбіє. По його думці люди живуть тільки в селищах, опроче нема ніде правди й волі.

Причину неволі й недолі видів поет в царизмі і відтак супроти него з'явив ся він републиканцем.

Поет питаєть ся: чи буде суд? чи буде кара царям, царятам на землі? відтак в уяві своїй видить він, що від коріння зелені парости ростуть, — що козак безверхий упаде, розторощить трон, порве порфиру, роздавить кумира.

Шевченко повставав не тільки проти царизму, але й проти византийства церковного. Таку то церкву, що визискує народ для ледачих цілій, зове поет »церквою-домовиною«.²⁾

Із Біблії взяв поет засновок і до своїх »псалмів«. Сі стихотвори (числом 10) уважають ся вільною парафразою псалмів Давидових, тількиж

¹⁾ По думці д-ра Третьяка „Русалка“ найбільше походить на Міцкевичеву балладу, „Rybka“ („Про вплив Міцкевича...“ стор. 8).

²⁾ Партицький, „Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка“; Львів, 1872; стор. 29.

Шевченко прикрасив їх своїми думками про волю, звіщаючи суд Божий царям і судиям. Поет каже, що небесний Владика став судити земних владик, щó »кров невинну розливають людей убогих, а багатим судом лукавим помагають«.

Шевченко написав також одну драму п. з. »Назар Стодоля« в 3 актах. Се є твір з тої доби поетичного змагання Тарасового, коли то український Кобзар придержував ся політично-національного напрямку літературного. Крім українського тексту автор зладив ще й російський переклад сего драматичного твору, бо бажав, щоб сю його драму виставлено в театрі п'єтербургськім. Хоча-ж в с'ім творі нема справжньої завязки драматичної, і хоч інтрига розв'язуєть ся вельми швидко, ба й знечевя, то характери головних дієвих осіб, козака Назара і його товариша Гната, начертані рукою великого художника-поета.

Тарас Шевченко придбав собі славу віковичну своїми стихотворами ліричними, бо вже-ж і епічні його писання суть закрашені ліричними зразками й рефлексіями. Поезія Тарасова — се пісня. Поправді міг Костомаров сказати, що пісня Шевченкова сама собою була піснею народною, але новою, — піснею такою, яку міг-би заспівати тепер цілий народ, та що Тараса мовто вибрав увесь народ, щоби співав замість него.¹⁾ Не диво

¹⁾ „Воспоминаніе о двухъ малярахъ“ („Основа“. 1861, апрѣль, стор. 51). — Франко оцінює ось як поезію Шевченкову: „Коли-б мені прийшлося одним словом схарактеризувати поезію Шевченка, то я сказав-би: се поезія бажання життя. Свобідне життя, все-сторонній, нічим не опутаний розвій єдиниці, цілої суспільности, цілого народа, — се ідеал Шевченка, котрому він був вірним ціле життя“. („Зоря“. 1891; стор. 90.)

проте, що Куліш ставить Шевченка вище Пушкіна,¹⁾ та що Великорус А. Пипін підносить його понад усіх поетів славянських.²⁾ Шевченко — се останній Кобзар і перший великий поет нової великої літератури славянського світа.³⁾ А вже-ж був він також народним пророком, що звіщав своїм землякам будуще, кращу долю, сказавши, що »встане воля«.

Треба тут ще згадати, що Шевченко писав досить по російськи. Крім дневника, автобіографії⁴⁾ і деяких листів⁵⁾ написав Шевченко по російськи ще два стихотвори епічні, частину одного твору драматичного й десять повістей.⁶⁾ Ось і перегляд сих творів: I. епічні стихотвори: 1. Слѣпая; 2. Безталанний или Тризна. — II. драма: Никита Гайдай. — III. Повісти, числом 10.

В тих повістях малюють ся реальні образи суспільного життя на Україні за часів кріпацтва. Деякі-ж із них, як »Наймичка«, »Художникъ«,

1) »Хуторна поезія«. У ві Львові, 1882: стор. 40.

2) »Вѣстникъ Европы«. С-Петербургъ. XXIII годъ: томъ II. 1888, в статті »Русскія сочиненія Шевченка«: стор. 250.

3) Се слова А. А. Григорєва в часописи »Время«. 1861, апрѣль: стор. 637. — Порівн. »Русскую Старину« за мартъ 1880 г. стор. 594—595.

4) Первісну автобіографію Т. Гр. Шевченка надруковано в журналі »Кіевская Старина«, том XIII, 1885; стор. 431—435.

5) По російськи Шевченко писав листи найпаче до Бронислава Залеського. (»Кіевская Старина«; том V, 1883, стор. 161—176; 611—622; 853—856).

6) Всі ті повісти написав Шевченко прозою. Появлялися вони в перекладах на нашу мову в »Зорі«, часописі для руських родин, що виходила у Львові до р. 1897. В додатку до львівської »Правди« 1894. вийшов переклад Дневника Тарасового, що становить 3. том »Кобзаря« видання д-ра Ом. Огоновського.

»Близнецы« мають високу літературну стійність, дарма, що Костомаров добачив в повістях Тарасових мельодраматичне, або й розтягле писане¹⁾. В тих творах проявляєть ся велика любов поета до природи, котру він зове »прекрасною, могутною, вольнолюбивою.«²⁾ Із повістей можна дізнатись, що Шевченко був доволі сьвічним чоловіком. Вже-ж знав він Гомера, Вергілія, Овідія (в перекладі російськїм), читав історію Тита Лівія (в перекладі), »Історію Руссовъ«, романи Вальтер-Скотта і Бальзака, поезії Шіллера, Гетого і Кернера, а »стихи Пушкіна не сходили у него съ языка.«³⁾ Тарас згадує про філософа Бекона, про »череповѣда« Ляватера і т. і. Впрочім каже він, що читав »немало«, та що книжки були для него неначе хлїбом насущним.⁴⁾ З того всего видно, що ті повісти, писані по російськи, є важним причинком до автобіографії Шевченка. В них зявляють ся найкращі прикмети вдачі його: глибока релігійність, любов до всякого чоловіка, — бажане волі й братерства братнього.

¹⁾ »Русская Старина«. С-Петербургъ; томъ XXVII; 1880; стор. 610.

²⁾ »Кіевская Старина«, т. XIX. 1887; стор. 591.

³⁾ *ibid.* стор. 68.

⁴⁾ *ibid.*, т. XVII. 1887. стор. 278. 285.

B4291

1992

ПРОГ
СІО. 1987
0,40к

Ціна брош. 40 сот.

B 4.291